

TOMASZ POMYKACZ (*Przemyśl*)
orcid.org/0000-0002-8368-0069

WALKI O TWIERDZĘ PRZEMYŚL Oczami JEJ OBROŃCÓW: WĘGIERSKIE RELACJE, WSPOMNIENIA I OPRACOWANIA OPUBLIKOWANE PRZED 1945 R.

Abstract

BATTLE FOR THE PRZEMYŚL FORTRESS IN THE EYES OF ITS DEFENDERS: HUNGARIAN RELATIONS, MEMORIES AND STUDIES PUBLISHED BEFORE 1945

The article reviews and discusses wide range of memories and reports relating to the fights for the Przemyśl Fortress published before 1945 in the Hungarian language. These sources so far have been neglected in the historiography of Przemyśl's Fortress – despite the importance of Hungarian formations to the defence of the fortress. Simultaneously, the article tries to discuss them from your point of view their strong emotional, often chauvinistic and political (most obviously anti-Trianon) dimensions, which was part of the nationalist and revisionist projects characteristic for Hungary's politics in the interwar period.

Keywords: Przemyśl Fortress, First World War, Hungarian memories, Hungarian internal politics, interwar period

Słowa kluczowe: twierdza Przemyśl, I wojna światowa, pamiętniki węgierskie, polityka wewnętrzna Węgier, okres międzywojenny

Walki o twierdzę Przemyśl już na przełomie 1914 i 1915 r. żywo interesowały węgierską opinię publiczną. Związane było to zarówno z nieodległym położeniem twierdzy od granic ówczesnych Węgier, ze względu na co Przemyśl – broniący od północy dostępu do przełęczy karpackich – zwany był „Bramą Węgier”¹, jak i ze względu na fakt, że większość garnizonu twierdzy tworzyły jednostki mobilizowane

---

¹ Takiego terminu użył chociażby Kálmán Molnár w artykule wstępnym do wydawanego w obłożonym Przemyślu dziennika w języku węgierskim „Tábori Újság”. Zob. [K. Molnár], *Honvédek!*, „Tábori Újság”, nr 1 z 4.10.1914 r., s. 1.

na terenie ówczesnego Królestwa Węgierskiego, a znaczną część załogi (ponad 1/3) stanowili żołnierze narodowości węgierskiej². Nie może zatem dziwić fakt, że walki o twierdzę spotkały się z dużym zainteresowaniem społeczeństwa węgierskiego – zarówno w czasie ich trwania, jak i w kolejnych latach wojny, wreszcie w okresie międzywojennym, co przekładało się na liczbę relacji, wspomnień i opracowań napisanych przez uczestników walk. Pamięć walk o twierdzę Przemyśl po 1918 r. wpisywała się ponadto w aktualny dyskurs – nie tylko historiograficzny, ale też polityczny, gdyż generalnie na Węgrzech zainteresowanie I wojną światową wynikało nie tylko z chęci zbadania nieodległych w czasie, a ważnych wydarzeń będących doświadczeniem całego społeczeństwa, ale też było osadzone w określonym kontekście politycznym, który wynikał z niemożności pogodzenia się Węgrów ze skutkami I wojny światowej i ukierunkowania wysiłku narodu na rzecz rewizji postanowień traktatu z Trianon. Ten czynnik wyznacza też chronologiczne ramy przedstawionego w artykule zagadnienia. Po 1945 r. Węgry znalazły się w radzieckiej strefie wpływów, co miało swoje odzwierciedlenie także w historiografii – przede wszystkim w generalnym planie zdominowanej przez marksistowski pogląd na przyczyny, przebieg i skutki I wojny światowej³, jak i zauważalne unikanie tematów, które dotyczyły walki Węgrów z Rosjanami. Po 1945 r. pierwsze wspomnienia obrońców twierdzy Przemyśl i opracowania dotyczące walk o nią zaczęły pojawiać się dopiero w latach 70. i 80. XX w.⁴

Wyjaśnienia wymaga też kwestia doboru przedstawionego w artykule materiału. Różni się on zarówno objętością, jak i treścią, na którą wpływ miało zamierzone przez poszczególnych autorów rozłożenie akcentów między przedstawieniem własnych przeżyć w trakcie walk o twierdzę a próbą możliwie obiektywnego, a zatem pozbawionego też osobistych refleksji opisu wydarzeń z czysto wojskowego punktu widzenia. Cały wykorzystany, bardzo różnorodny materiał (warto w tym miejscu od razu zaznaczyć, że charakteryzujący się niejednorodną wartością źródłową i wymagający krytycznego podejścia) – poczynawszy od drobnych relacji prasowych, poprzez zamieszczone w prasie wspomnienia, artykuły opublikowane w specjalistycznych periodykach (głównie wojskowych, ale nie tylko) oraz wydawnictwach zwartych, do wydanych w formie książkowej wspomnień i opracowań – łączy to, że wyszedł bezpośrednio spod pióra weteranów walk o twierdzę Przemyśl. Nie uwzględniono tu pozostałych opracowań dotyczących

² T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa Twierdzy Przemyśl w okresie od września 1914 do marca 1915 r. Próba rekonstrukcji*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 57, 2021, z. 1 (26), s. 140.

³ Szerzej o zmianach podejścia węgierskiej historiografii do tematu I wojny światowej w pracach: Z.O. Szóts, *Haupttrichlinien in der Historiografie des Ersten Weltkrieges in Ungarn*, w: *Der erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*, Wien 2015, s. 13–27; idem, *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények*, Budapest 2020, s. 20–49, 51.

⁴ Na przykład opracowania: L. Szabó, *Przemyśl*, „Élet és Tudomány: a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja” R. 30, 1975, nr 26, s. 1208–1212; idem, *A nagy temető. Przemyśl ostroma, 1914–1915*, Budapest 1982. W przypadku opublikowanych wspomnień: I. Dombi Kiss, *Pokoljárásom*, Budapest 1983. Wspomnienia te dotyczą głównie pobytu ich autora w niewoli w Rosji (znamienny jest ich tytuł, który można przełożyć jako „Moja droga przez piekło”).

tego tematu opublikowanych przed 1945 r., jak również niepublikowanych relacji przechowywanych w Hadtörténeti Intézet és Múzeum w Budapeszcie.

Już w czasie walk o Przemysł (wrzesień 1914 – marzec 1915) na łamach prasy węgierskiej pojawiły się setki listów od obrońców twierdzy. Naturalnie, zdecydowaną większość z nich trudno traktować jako relacje w pełnym tego słowa znaczeniu. Należy pamiętać, że w czasie wojny prasa podlegała cenzurze i ukazywało się w niej to, co władze uznawały za możliwe lub wskazane do upublicznienia. Jeszcze przed wypowiedzeniem wojny Serbii (28 VII 1914 r.) w obu częściach monarchii ukazało się szereg rozporządzeń dostosowujących życie publiczne do warunków wojennych. Jedno z nich dotyczyło publikowania w prasie informacji wojskowych, a jego istota sprowadzała się do zakazu zamieszczania informacji na temat planów i kierunków działań wojskowych sił zbrojnych monarchii, ruchów, sił i pozycji wojsk lądowych i okrętów, stanu fortyfikacji, przechowywania i transportu materiałów wojennych. Przepis ten nie miał zastosowania do wiadomości ogłaszanych przez władze cywilne lub wojskowe, bądź czasopisma urzędowe⁵. Kontrolą prasy w czasie wojny (poza innymi działaniami) zajmowały się powołane pod koniec lipca 1914 r. Kriegsüberwachungsamt w Austrii i Hadfelügyeleti Bizottság przy Honvédelmi Minisztérium (Ministerstwie Obrony Krajowej) na Węgrzech⁶.

Ingerencja władz w informacje zamieszczane w prasie wpływała na to, jakiego rodzaju wiadomości z Przemysła były publikowane. Generalnie były to albo obszernie, liczące nieraz kilkadziesiąt pozycji zestawienia nazwisk żołnierzy poszczególnych oddziałów, którzy przesyłali pozdrowienia i informowali, że żyją, albo krótkie, ocenzone zazwyczaj listy pojedynczych osób, także zawierające pozdrowienia, uzupełnione szablonowymi zapewnieniami o dobrym zdrowiu i samopoczuciu. Wartość źródłowa korespondencji tego rodzaju jest niewielka, niekiedy wręcz dezinformowała ona opinię publiczną. Około 21 III, a zatem tuż przed upadkiem twierdzy (22 III) przynajmniej w kilku tytułach ukazała się wiadomość od kapitana huzarów Kálmána Meskó, który informował mieszkającego w Temesvár (Timișoara) ojca, że „w Przemysłu wszyscy czujemy się dobrze i nie cierpimy żadnego niedostatku”⁷. Jeden z tytułów („Magyarország”) wiadomość tę poprzedził komentarzem: „Wbrew nierozsądnym panikarzom w celu uspokojenia wszystkich informujemy, że bohaterski garnizon Przemysła niezachwianie znosi oblężenie – i chociaż ostatnio rzadziej przychodzą informacje z oblężonej

⁵ Dla Austrii: *Rozporządzenie Ministerstw spraw wewnętrznych i sprawiedliwości z dnia 25. lipca 1914 r., którem zabrania się wyraźnie ogłaszania w pismach drukowanych wiadomości wojskowych*, w: *Dziennik Ustaw Państwa dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa reprezentowanych*, 165/1914, s. 389; Dla Węgier: *137. A m. kir. ministerium 1914. évi 5.482. M. E. számú rendelete, a katonai intézkedések közlésének eltiltásáról*, Magyarországi rendeletek tara, 137/1914, s. 1429–1430.

⁶ T. Scheer, *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*, Wien 2010, s. 49–52, 17–178.

⁷ *Úzenet Przemyslből*, „Az Újság” R. 13, z 21.03.1915 r., nr 80, s. 3; *Szkratávirat Przemyslből*, „Budapesti Hírlap” R. 35, nr 80 z 21.03.1915 r., s. 21; *Przemyslben jól vannak*, „Délmagyarország” R. 4, nr 70 z 21.03.1915 r., s. 1.

twierdzy – to jego położenie nie daje podstaw do obaw. Jaskrawym przykładem tego jest depesza od kapitana huzarów Kálmána Meskó [...]”.

Niemniej jednak także wśród wysyłanych w czasie walk listów zdarzały się takie, które przynosiły informacje przedstawiające interesujące epizody z życia załogi twierdzy. Zaliczyć do nich można korespondencję Imre Kőrösa pt. *Istentisztelet Przemyslben (Nabożeństwo w Przemyślu)* opublikowaną w „Dunántúli Protestáns Lap” w kwietniu 1915 r.⁸ Autor był nauczycielem śpiewu w szkole protestanckiej w Szentpéter⁹. W Przemyślu służył jako żołnierz w oddziale roboczym pospolitego ruszenia utworzonym na podstawie struktury k. węg. 31 Pułku Piechoty Honwedu z Veszprém¹⁰. Relacja ta, napisana 3 XI w Prałkowcach, opisywała nabożeństwo protestanckie, jakie odprawiono 25 X tamże. Jest ona o tyle interesująca, że nie tylko przedstawia mało znany epizod z codziennego życia żołnierzy węgierskich służących w twierdzy Przemyśl, ale ponadto dowiadujemy się z niej, że wspomniany oddział służył w tym rejonie od 16 VIII 1914 r.¹¹ Te informacje są dlatego istotne, że kwestia oddziałów roboczych należy do najsłabiej zbadanych zagadnień dotyczących garnizonu twierdzy Przemyśl i każda informacja w tym zakresie jest szczególnie istotna.

Wiele listów dotyczy też wydawanego w Przemyślu w języku węgierskim dziennika „Tábori Újság”¹².

Już w październiku 1914 r. w „Magyarország” ukazały się dwa listy od Dezső Rózsy, drukarza z Baja¹³. W pierwszym donosił on m.in. o „Tábori Újság” i informacji o poszukiwaniu przez gazetę węgierskiego zecera¹⁴. W drugim, z 12 X, zawiadamiał, że zgłosił chęć pracy w redakcji gazety, na co otrzymał pozwolenie¹⁵.

W listopadzie w socjalistycznym dzienniku „Népszava” ukazała się wzmianka *Hősök sírján (Na grobie bohaterów)* odnosząca się do artykułu wstępnego pod tym samym tytułem, jaki został napisany przez współpracownika gazety, służącego w stopniu sierżanta w k. węg. 10 Pułku Pospolitego Ruszenia, Dániela Várnaia¹⁶.

⁸ I. Kőrös, *Istentisztelet Przemyslben*, „Dunántúli Protestáns Lap” R. 26, nr 16 z 18.04.1915 r., s. 124–126.

⁹ Dziś Svätý Peter (węg. Szentpéter, Komáromszentpéter) na Słowacji.

¹⁰ 1/31. népfölkelő. 1. munkásosztag.

¹¹ Skądinąd wiadomo, że przebywał tu także na początku marca 1915 r. Zob. Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej. Archiwum podpułkownika Eleka Molnára, Teka 11, sygn. MP-Hist. 398, k. 67.

¹² Gazeta ukazywała się od 4 X 1914 do 22 III 1915 r. Zob. T. Pomykacz, „Tábori Újság” – węgierski dziennik w oblężonym Przemyślu, „Materiały i Studia Muzealne” 2014, t. 8, s. 85–100.

¹³ Brak bliższych danych biograficznych. W dwudziestoleciu międzywojennym i latach II wojny światowej działała w Baja drukarnia będąca własnością urodzonego w 1882 r. w Szegedzie Dezső Rózsy (zm. 6 II 1945 r. w Baja), jednak brak informacji, by służył on w twierdzy Przemyśl. Zob. F. Borbála, *Baja város nyomdái 1945-ben*, „Délvidéki Szemle” R. 6, 2019, nr 2, s. 49–62.

¹⁴ *Levél Przemyslből*, „Magyarország” R. 21, nr 265 z 20.10.1914 r., s. 4.

¹⁵ *Levél Przemyslből*, „Magyarország” R. 21, nr 267 z 22.10.1914 r., s. 10.

¹⁶ Dániel Várnai (1881–1962), dziennikarz, redaktor („Népszava”, „Szocializmus”), poseł na sejm węgierski w latach 1922–1930, tłumacz literatury rosyjskiej. W latach 1944–1945 więzień obozu koncentracyjnego Mauthausen. Zob. *Várnai Dániel*, w: *Magyar politikai lexikon*, 1. kötet (1914–1929), Budapest 1929, s. 458; *Várnai Dániel*, w: *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*, javított, átdolgozott kiadás, főszerkesztő Kenyeres Ágnes, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> [dostęp: 13.06.2022].

Várnai do redakcji dziennika przesłał też zawierający tekst numer „Tábori Újság” (24), wydany 1 XI 1914 r. Nietrudno się domyślić, że artykuł odnosił się do dnia Wszystkich Świętych i wedle streszczenia „Népszava” w żarliwych słowach upamiętniał żołnierzy poległych w obronie twierdzy, wyjaśniał konieczność i znaczenie walki z rosyjskim barbarzyństwem i wzywał obrońców Przemyśla do dalszej walki¹⁷. Pierwszą stroną tego numeru „Tábori Újság” przedrukowano w „Új Idők”¹⁸. Jest to o tyle ważne, że był to pierwszy ze skonfiskowanych numerów „Tábori Újság” – (drugi to 35¹⁹) i obydwie numery nie zachowały się w przemyskich zbiorach. Przyczyną niedopuszczenia do rozpowszechniania numeru 24 był tekst „Kiskunhalas”, który dotyczył wizyty grupy mieszkańców (głównie kobiet) z okolic Kiskunhalas w centralnych Węgrzech w Przemyślu 30 X 1914 r. Według Jenő Lévaia powodem konfiskaty miał być fakt, że opis wydarzenia w niekorzystnym świetle stawiał nieprzychylnego gościom komendanta stacji kolejowej²⁰. Relacja z tej wizyty ukazała się jednak w wydawanym w Kiskun-Halas tygodniku „Kiskunhalas Helyi Értesítője” pt. *Halastól-Przemyslig és vissza (Z Halas do Przemyśla i z powrotem)*²¹.

Upadek twierdzy 22 III 1915 r. nie przerwał komunikacji między jej obrońcami a rodzinami w kraju – zmieniły się jednakże okoliczności korespondencji i tematyka²². Odtąd wśród wiadomości nadsyłanych od dawnych obrońców twierdzy w naturalny sposób dominowały informacje o tym, że żyją i gdzie przebywają w niewoli. W dużej mierze w dalszym ciągu były to krótkie i schematyczne wiadomości – jeśli przesyłane drogą oficjalną, to podlegające także cenzurze rosyjskiej. Jednakże jeszcze w czasie wojny zdarzały się przypadki powrotu z niewoli (początkowo drogą ucieczki lub dzięki wymianie jeńców organizowanej przez Czerwony Krzyż państw neutralnych, później w związku z rewolucyjnym chaosem, jaki zapanował w Rosji po 1917 r., wreszcie po zawarciu pokoju brzeskiego na początku 1918 r.) i wracający z niewoli na łamach prasy wspominali – niekiedy w dość obszernych relacjach – swą bytność w twierdzy Przemyśl.

¹⁷ *Hősök sírján*, „Népszava” R. 42, nr 289 z 17.11.1914 r., s. 7.

¹⁸ *Tábori Újság Przemyslben. Az újság első oldala*, „Új Idők”, nr 47 z 15.11.1914 r., s. 504.

¹⁹ K. Molnár, *Magyar élet és magyar irodalom Przemyslben 1914–15-ben*, IV, „Egri Népszág”, R. 46, nr 54 z 4.03.1924 r., s. 2. O powodach konfiskaty numeru 35 zob. niżej.

²⁰ J. Lévai, *Éhség, árulás, Przemysl*, Budapest 1933, s. 103.

²¹ *Halastól-Przemyslig és vissza*, „Kiskunhalas Helyi Értesítője”, R. 14, nr 45 z 11.11.1914 r., s. 3.

²² Na marginesie warto wspomnieć, że niewielkiej części żołnierzy austro-węgierskich udało się uniknąć niewoli i doczekać odbicia Przemyśla przez wojska państw centralnych na początku czerwca 1915 r. Dotyczyło to głównie rannych i chorych w szpitalach, których według relacji prasowych w chwili odbicia Przemyśla było 457 [zob. W. Simon, *Nach dem Falle Przemysls: im wiederbefreiten Przemysl*, „Pester Lloyd” R. 62, nr 158 (Morgenblatt) z 8.06.1915 r., s. 4]. Jednym z nich był Sándor Lehóczky, sierżant z k. węg. 5 Pułku Piechoty Honwedu, który przebywał (chory na tyfus) w jednym z przemyskich szpitali w momencie upadku twierdzy. Tu doczekał jej oswobodzenia i po powrocie do rodzinnego Szegedu na początku lipca przedstawił w prasie swe wspomnienia dotyczące pobytu w szpitalu podczas rosyjskiej okupacji Przemyśla. Zob. *Przemysli kórházban az orosz uralom alatt*, „Pesti Napló” R. 66, nr 183 z 3.07.1915 r., s. 10–11.

Jeszcze w 1915 r. w prasie węgierskiej pojawiły się informacje o Vilmosu Petrusce, któremu udało uciec się z niewoli i wrócić do kraju. Petruska (ur. w 1891 r.²³ w Rozsály²⁴), w cywilu urzędnik finansowy, w chwili wybuchu wojny służył jako sierżant rachunkowy 1 klasy w k. węg. 12 Pułku Piechoty Honwedu. Po wybuchu wojny wyruszył na front rosyjski, gdzie został ranny w okolicy Rawy Ruskiej i trafił do jednego z przemyskich szpitali. Po wyleczeniu zgłosił się w Szatmár do macierzystego pułku, gdzie przydzielono go do k. węg. 16 Pułku Marszowego Honwedu, który od początku września 1914 r. służył w twierdzy Przemyśl, w IV Obwodzie Obronnym, w okolicy Żurawicy²⁵. W tym rejonie Petruska dostał się też do rosyjskiej niewoli. Nie stało się to jednak bezpośrednio po upadku twierdzy, ale nieco wcześniej. Jak wynika z jego słów, jeszcze w czasie gdy „poddanie twierdzy było już postanowione” i „każdy kto mógł, uciekał”, udał się do wsi Żurawica, gdzie ukrył się u poznanego wcześniej wiejskiego nauczyciela, Silbermanna²⁶, u którego przebywał do 16 IV. Tego dnia Rosjanie otoczyli dom Silbermanna (ponoć w sile 1 batalionu [sic!]) i aresztowali Petruskę, którego następnie wywieziono z transportem jeńców w głąb Rosji. Ostatecznie 5 V trafił on do Omska, skąd – dzięki wmieszaniu się w transport inwalidów wojennych odtransportowywanych do Austro-Węgier – udało mu się uciec latem 1915 r. Wczesną jesienią relacje o jego losach pojawiły się w prasie²⁷. Pod koniec 1915 r. Petruska udał się do Przemyśla, gdzie odwiedził miejsca, w których walczył (m.in. położoną na północ od Żurawicy pozycję przedpolową „Na Górach”), okoliczne cmentarze wojenne oraz ludzi, którzy pomogli mu wiosną 1915 r. – nauczyciela (tym razem nie podał jego nazwiska) i Eugenię Szpondrauską (Szpondrawską?)²⁸, która broniła go przed rosyjskim sądem wojskowym po aresztowaniu go przez Rosjan²⁹.

Ciekawy przypadek ucieczki z rosyjskiej niewoli opisano w niemieckojęzycznym „Karpathen-Post” w lipcu 1916 r. József Oravec, pochodzący z Kieżmarku

²³ W informacji prasowej nie podano dokładnego roku urodzenia Petruski, pisząc jedynie, że w chwili powrotu z niewoli miał 24 lata (zob. [V. Petruska], *Szibériától-Rozsályig. Épkézláb katona szokése a rokkantak vonatán*, I, „Szamos” R. 47, nr 273 z 6.10.1915 r., s. 2). Po wojnie osiadł w Egerze (zob. J. Lévai, *Éhség. árulás...*, s. 314). Zapewne do niego odnosi się informacja z lutego 1973 r. o pogrzebie zmarłego w Egerze w wieku 82 lat Vilmosa Petruski (zob. [*Fájdalomtól megtört szívei tudatom...*], „Népújság” R. 24, nr 30 z 6.02.1973 r., s. [7]).

²⁴ Dziś komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg w północno-wschodnich Węgrzech.

²⁵ Pod koniec stycznia 1915 r. pułk rozwiązano i jego żołnierzami i oficerami uzupełniono straty w pułkach 23 Dywizji Piechoty Honwedu, dowódca 16 Pułku Marszowego, ppłk Lajos Nagy został dowódcą III batalionu 8 Pułku Piechoty Honwedu (zob. niżej). Petruska nie wspomina jednak, do której jednostki trafił po reorganizacji garnizonu twierdzy.

²⁶ Brak bliższych informacji biograficznych. W Żurawicy funkcjonowała czteroklasowa szkoła ludowa, ale wśród jej nauczycieli nie było nikogo o nazwisku Silbermann. Zob. *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1914*, Lwów 1914, s. 835.

²⁷ *Akit az oroszok szállítottak haza a fogságból*, „Egri Újság” R. 22, nr 261 z 21.09.1915 r., s. 2; [V. Petruska], *Szibériától-Rozsályig. Épkézláb katona szokése a rokkantak vonatán*, I–IV, „Szamos” R. 47, nr 273 z 6.10.1915 r., s. 2; nr 274 z 7.10.1915 r., s. 3; nr 275 z 8.10.1915 r., s. 3; nr 277 z 10.10.1915 r., s. 4.

²⁸ Brak bliższych danych biograficznych.

²⁹ V. Petruska, *Szatmári hősök sirja Przemyślben*, „Szamos” R. 48, nr 5 z 5.01.1916 r., s. 3.

żołnierz k. węg. 9 Pułku Pospolitego Ruszenia, 9 V 1915 r. uciekł z położonego nad granicą z Persją obozu w okolicy Serachs. Dotarł do Teheranu, gdzie najpierw zgłosił się do austro-węgierskiego konsulatu, nie uzyskawszy jednak pomocy w powrocie do kraju, zaciągnął się do ochotniczych oddziałów kawalerii walczących po stronie Turcji organizowanych przez oficerów niemieckich. Jako podoficer od 15 X 1915 do 18 II 1916 r. brał udział w walkach z Rosjanami. Kiedy w lutym 1916 r. rozpoczęła się rosyjska ofensywa na Kaukazie, wojska tureckie musiały tymczasowo wycofać się na linię rzeki Dijala w pobliżu miasta Baquba, na północ od Bagdadu. Stąd Oravec udał się do Bagdadu, gdzie przebywał od 27 IV do 20 V 1916 r. Mimo namów oficerów niemieckich zdecydował się na powrót do Austro-Węgier. Przez Mezopotamię i Azję Mniejszą, następnie przez okupowaną przez państwa centralne Serbię, dotarł w lipcu 1916 r. do Koszyc³⁰.

Na początku 1917 r. w dzienniku „Magyarország” ukazała się relacja z odczytu na temat leczenia postrzałów głowy, wygłoszonego 17 II przez wiedeńskiego lekarza, Róberta Bárányego³¹. Po wybuchu wojny Bárány, podobnie jak kilkudziesięciu innych wiedeńskich lekarzy³², znalazł się w twierdzy Przemyśl. Po upadku Przemyśla Bárányego wywieziono w głąb Rosji. W czasie jego pobytu w niewoli ogłoszono, że przyznano mu Nagrodę Nobla za rok 1914 w dziedzinie medycyny za osiągnięcia w badaniach dotyczących roli błędnika i mózdzku w utrzymywaniu równowagi ciała. Po otrzymaniu nagrody, dzięki interwencji szwedzkiej rodziny królewskiej, Bárány 16 VII 1916 r. opuścił Rosję, udając się do Sztokholmu, gdzie 16 IX odebrał nagrodę, a następnie odbył podróż do Wiednia³³.

W wygłoszonym 17 II 1917 r. w Budapeszcie odczycie Bárány skupił się na swoich działaniach jako lekarza w jednym ze szpitali twierdzy, gdzie przebywał do 19 IV 1915 r. i gdzie podlegał mu 250-osobowy oddział chirurgiczny. Bárány zajmował się przede wszystkim leczeniem (także operowaniem) postrzałów głowy, w tym również mózgu, w mniejszym zakresie postrzałów płuc czy kończyn. Odczyt miał charakter szkoleniowy – Bárány nie tylko przedstawił statystykę leczenia, ale

³⁰ *Aus rusischer Gefangenschaft entflohen*, „Karpathen-Post” R. 37, nr 30 z 27.07.1916 r., s. 3–4.

³¹ Można się spierać, na ile Bárányego można uznać za węgierskiego uczestnika walk o twierdzę Przemyśl. Róbert Bárány (1876–1936) był urodzonym w Wiedniu w rodzinie pochodzącego z Węgier żydowskiego urzędnika bankowego lekarzem otiatrą. We wrześniu 1914 r. trafił do twierdzy Przemyśl, gdzie dostał się do rosyjskiej niewoli. Ze względu na fakt przyznania mu Nagrody Nobla zarówno austriacka, jak i węgierska prasa nieco inaczej określała jego pochodzenie. O ile informując o tym fakcie, prasa wiedeńska pisała o „wiedeńskim lekarzu” (np. *Die Verleihung des medizinischen Nobel-Preises an Dozenten Dr. Robert Barany*, „Neue Freie Presse”, nr 18389 z 31.10.1915 r., s. 13), to prasa węgierska podkreślała jego węgierskie pochodzenie (np. *[A Nobel-díjat Bárány...]*, „Délmagyarország” R. 4, nr 263 z 31.10.1915 r., s. 1) lub nawet lokalne korzenie laureata nagrody (*Győri származású a Nobel-díj nyertese*, „Győri Hírlap” R. 59, nr 265 z 31.10.1915 r., s. 3, gdzie pisano o pochodzeniu z przodków Győr laureata Nagrody Nobla).

³² „Allgemeine Wiener medizinische Zeitung” podała nazwiska 49 wiedeńskich medyków, którzy dostali się do niewoli wraz z upadkiem twierdzy. Zob. *Wiener Ärzte in Przemyśl*, „Allgemeine Wiener medizinische Zeitung” R. 60, nr 13 z 30.03.1915 r., s. 64.

³³ K. Kapronczay, *Nobel-díjas hadifogoly Türkmenisztánban*, „Természet világa: természettudományi közlöny” R. 147, 2016, nr 9, s. 419.

też zaprezentował nowatorskie techniki operowania, które zalecał do stosowania innym lekarzom spotykającym się z podobnymi przypadkami³⁴.

Jesienią 1917 r. w „Fogadó: országos vendéglős szakközlöny”, dwutygodniku poświęconym branży hotelarskiej, w pięciu częściach ukazały się wspomnienia Jenő Fodora, zatytułowane *Przemyslből haza Szibérián át* (*Z Przemysła do ojczyzny przez Syberię*). Fodor, urodzony w 1874 r.³⁵, przed wojną właściciel hotelu w Szolnoku³⁶, w Przemysłu służył jako porucznik w Oddziale Roboczym Pospolitego Ruszenia nr 29/I. Jak już wspomniano, oddziały robocze należą do najsłabiej zbadanych spośród jednostek twierdzy Przemysł, dlatego relacja Fodora – aczkolwiek niezbyt obszerna w części dotyczącej Przemysła (dwie pierwsze części) – jest wysoce wartościowa. Wedle niej oddział ten – w sile 1500 ludzi – wyruszył 12 VIII 1914 r. z Budapesztu. W Przemysłu skierowany został do VII Obwodu Obronnego. Tam stacjonował w Pikulicach, gdzie przebywał przez cały okres walk o twierdzę. Niewolę Fodor spędził w obozie Antipicha niedaleko Czyty na Syberii. Tam, po chorobie, na jaką zapadł w październiku 1916 r., za pośrednictwem neutralnych państw skandynawskich (Szwecja i Dania) udało mu się wiosną–latem 1917 r. wrócić przez Danię na Węgry³⁷. Dalsze jego losy są nieznane.

W listopadzie w dzienniku „Délmagyarország” ukazała się rozmowa z płk. Gézą Szathmárym³⁸. Pułkownik Szathmáry (1857–1925) w chwili wybuchu wojny był dowódcą k. węg. 6 Pułku Marszowego Honwedu, później, po rozwiązaniu tej jednostki na przełomie września i października 1914 r., został dowódcą k. węg. 2 Pułku Piechoty Honwedu³⁹. Z niewoli w Rosji wrócił w lipcu 1917 r.⁴⁰ W swojej krótkiej wypowiedzi płk Szathmáry skupił się na opisie działań swojego pułku w czasie próby przebicia się załogi twierdzy 19 III 1915 r. i okolicznościach powrotu z niewoli, który możliwy był ze względu na zły stan zdrowia spowodowany przeziębieniem przebytych jeszcze w Przemysłu⁴¹.

Warto zwrócić uwagę na podane przez niego szczegóły, bowiem jest to jedyna znana relacja dowódcy jednego z pułków 23 Dywizji Piechoty Honwedu (HITD) biorącego udział w akcji, która – m.in. z powodu braku koordynacji między jednostkami – zakończyła się niepowodzeniem i zniszczeniem dywizji⁴². Była to pierwsza

³⁴ *Bárány tanár, a Nobel-díj nyertese Budapesten. Előadás az agylövészek új kezdéséről*, „Magyarország” R. 24, nr 51 z 20.02.1917 r., s. 9.

³⁵ „Verlustliste”, nr 693 z 30.08.1918 r., s. 3.

³⁶ *Újabb távirat orosz fogságból przemysli tisztektől*, „Az Est” R. 6, nr 119 z 30.04.1915 r., s. 2.

³⁷ J. Fodor, *Przemyslből haza Szibérián át*, I–V, „Fogadó: országos vendéglős szakközlöny” R. 14, nr 20 z 15.10.1917 r., s. 2–3; nr 21 z 1.11.1917 r., s. 2–3; nr 22 z 15.11.1917 r., s. 2–3; nr 23 z 1.12.1917 r., s. 2–3; nr 24 z 15.12.1917 r., s. 2–3.

³⁸ *Beszélgetés Szathmáry ezredessel*, „Délmagyarország” R. 6, nr 260 z 9.11.1917 r., s. 4.

³⁹ B. Geöcze, *A przemysli tragédia*, Budapest 1922, załącznik nr 1.

⁴⁰ *A Przemyslben elfogott...*, „Zalai Hírlap” R. 5, nr 165 z 20.07.1917 r., s. 1; *Orosz fogságból visszatért ezredes*, „Délmagyarország” R. 6, nr 169 z 21.07.1917 r., s. 5.

⁴¹ *Beszélgetés Szathmáry ezredessel...*, s. 4.

⁴² Według danych podanych przez B. Geöcze z 8500 żołnierzy i oficerów dywizji do Przemysła po jej fasku wróciło: z 2 pułku – 380, z 5 – 924, z 7 – 931, z 8 – 427, w sumie 2662 żołnierzy i oficerów. Dywizja straciła zatem ponad 68% stanu osobowego. Zob. B. Geöcze, *A przemysli...*, s. 195.

relacja dotycząca próby przebicia się opublikowana w prasie węgierskiej. Według Szathmáryego akcja jego pułku zaczęła się o godzinie 2:00 (a zatem zgodnie z planem⁴³). Początkowo udało się zaskoczyć Rosjan i natarcie szybko posuwało się do przodu, atakiem na bagnety wyparto przeciwnika z dwóch kolejnych, dobrze rozbudowanych linii obronnych, ale gdy żołnierze pułku opuszczali drugą rosyjską linię obronną, nadciągnęły posiłki zaalarmowanych Rosjan. Atakowany z trzech stron 2 pułk przeszedł do obrony, która trwała od godziny 5:00 do 8:30. Mimo kolejnego ataku na bagnety, nie udało się przebić przez linie nieprzyjaciela, którego przewaga liczebna była tak duża, że płk Szathmáry zdecydował się przerwać walkę. Zwraca uwagę fakt, że płk Szathmáry nie wspominał nic o braku koordynacji działań swego pułku z innymi jednostkami, wręcz przeciwnie, stwierdził, że kontakt z pozostałymi pułkami stracił dopiero po kontrataku Rosjan po przejściu przez ich drugą linię obronną⁴⁴. Wynikać mogło to jednak, po pierwsze, z krótkiej formy wypowiedzi udzielonej dla prasy, po drugie, z niemożności przedstawienia faktów stawiających w niekorzystnym świetle decyzje dowódców innych jednostek.

Obszerniejsza i bardziej szczegółowa była relacja ppłk. Lajosa Nagya⁴⁵ opublikowana w lipcu 1918 r. na łamach dziennika „Szamos”. Zawiera ona dość dokładny przebieg służby ppłk. Nagya w twierdzy Przemyśl, który znalazł się tu na początku września 1914 r. jako dowódca k. węg. 16 Pułku Marszowego. Pułk ten 4 IX wyruszył z Szatmár Németi i po trzech dniach dotarł do Przemyśla, gdzie – do momentu jego rozwiązania 28 I 1915 r. – służył w IV Obwodzie Obronnym, w okolicy Żurawicy. Rozwiązanie pułku związane było z reorganizacją garnizonu twierdzy; rozwiązano wówczas pułki marszowe Honwedu (3, 4 i 16) i ich żołnierzami i oficerami uzupełniono straty w pułkach 23 HITD. Podpułkownik Nagy z częścią swego dawnego pułku został przydzielony do k. węg. 7 Pułku Piechoty Honwedu, jako jego III batalion. W ramach tego pułku ppłk Nagy w lutym i marcu 1915 r. służył na przedpolu VIII Obwodu Obronnego, a także wziął udział w próbie przebicia się załogi 19 III. W relacji ppłk Nagy zawarł także szereg informacji dotyczących wymienionych z imienia i nazwiska oficerów dowodzonych przez niego jednostek⁴⁶.

W następnych tygodniach (sierpień 1918 r.) ukazały się kolejne relacje: *Przemysl* Kálmána Molnára w dzienniku „Budapesti Hírlap” i *Przemysl végső percei* (*Ostatnie minuty Przemyśla*) Jánosa Szöllősiego w dzienniku „Egri Ujság”.

Kálmán Molnár (1881–1961), prawnik z wykształcenia, w twierdzy Przemyśl znalazł się jako porucznik k. węg. 5 Pułku Piechoty Honwedu. Z racji wykształcenia przydzielono go do sądu 23 HITD, ale z punktu widzenia jego aktywności

⁴³ F. Stuckheil, *Drugie oblężenie Twierdzy Przemyśl*, cz. 3: *Koniec*, tłum. M. Wichrowski, Przemyśl 2010, s. 87.

⁴⁴ *Beszélgetés Szathmáry ezredessel...*, s. 4

⁴⁵ Brak bliższych danych biograficznych.

⁴⁶ *A szatmári honvédek Przemyslben: Nagy Lajos alezredes elmondja a przemysli harcok, a fogság és a szabadulás történetét*, „Szamos” R. 51, nr 165 z 13.07.1918 r., s. 1–2.

w Przemysłu najbardziej znany jest on jako redaktor „Tábori Újság”⁴⁷. Właśnie tego dziennika dotyczyło opublikowane w sierpniu 1918 r. wspomnienie⁴⁸, w którym Molnár przytoczył m.in. tekst *Magyar világ Przemyslben* (*Węgierski świat w Przemysłu*), pierwotnie opublikowany w 139 numerze „Tábori Újság” z 19 III 1915 r., a także fragment numeru 35 z 17 XI 1914 r., zawierający odezwę rosyjską skierowaną do żołnierzy węgierskich, w której przekonywano ich o przyjaznych Węgrom zamiarach cara i zachęcano ich do dezercji⁴⁹. Był to drugi (obok wspomnianego wyżej numeru 24 z 1 listopada 1914 r.) z dwóch numerów „Tábori Újság”, które zostały przez komendę twierdzy Przemysł skonfiskowane i nie trafiły do obiegu⁵⁰.

O Jánosu Szöllösim, który w swej relacji *Przemysl végső percei* przedstawił wydarzenia poprzedzające poddanie twierdzy, wiadomo tylko tyle, ile zawarto w opublikowanym przezeń tekście – że pochodził z Egeru, służył w mobilizowanym w jego okolicy k. węg. 10 Pułku Pospolitego Ruszenia i że wrócił z niewoli w Rosji w czasie bezpośrednio poprzedzającym opublikowanie jego wspomnienia. W tekście zacytował on fragment rozkazu nr 91 gen. Hermanna Kusmanka wydanego 19 III 1915 r. i odnoszącego się do fiaska próby przebicia się załogi twierdzy, a także zacytował fragment artykułu z „przemyskiej gazety” („Tábori Újság”), nawiązujący do tej akcji⁵¹.

W 1920 r. ukazało się pierwsze książkowe wydanie wspomnień dotyczących walk o twierdzę Przemysł – *Egy tiszti naplójából. Igaz elbeszélés három részben* (*Z dziennika oficera. Prawdziwa opowieść w trzech częściach*). Te części zatytułowane są: 1. *Chrzest bojowy na galicyjskich polach bitewnych*, 2. *Pierwsze oblężenie Przemysła*, 3. *Ostatnie dni Przemysła*. Każda z części podzielona jest na rozdziały (w liczbie 11, 9 i 9). Autorem wspomnień był Imre Laky (1865–1930⁵²), żandarm z Budapesztu, w Przemysłu służący w randze kapitana rezerwy w k. węg. 10 Pułku Pospolitego Ruszenia jako dowódca 7 kompanii⁵³. Pułk ten stanowił obsadę VI Obwodu Obronnego twierdzy (południowo-wschodnia jej część między rzekami San i Wiar) i tego obszaru te wspomnienia w ich przemyskiej części głównie dotyczą.

Także w 1920 r. w „Magyar Katonai Közlöny” (profesjonalnym czasopiśmie naukowym zawodowych oficerów armii węgierskiej⁵⁴) ukazał się tekst Kálmána Révyego *Przemysl feladata és szerepe 1915. márc. 22-ig* (*Zadania i rola Przemysła*

⁴⁷ T. Pomykacz, „Tábori Újság”..., s. 86; G. Schweitzer, „A tisztességes jogtanár”. Molnár Kálmán pályaképe, Budapest 2018, s. 55–58.

⁴⁸ Molnár z niewoli w Rosji wrócił w maju 1918 r. Zob. G. Schweitzer, *op. cit.*, s. 59.

⁴⁹ *Przemysl*, „Budapesti Hírlap” R. 38, nr 186 z 11.08.1918 r., s. 7.

⁵⁰ J. Lévai, *Éhség, árulás...*, s. 184.

⁵¹ Fragment pochodził z artykułu wstępnego ze 140 numeru „Tábori Újság” z 21.03.1915 r. podpisanego „Dr G” (Bertalan Geőcze). Numer ten nie zachował się w znajdujących się w Przemysłu zbiorach (MNZP), ale jego faksymile zostało opublikowane w przedstawionej niżej pracy Geőczego *A przemysli tragédia* na stronie 197.

⁵² *Laky Imre (alistáli)*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/1/113375.htm> [dostęp: 13.06.2022]; *Halálózás. Laky Imre...*, „Pesti Napló” R. 81, nr 65 z 20.03.1930 r., s. 12.

⁵³ I. Miklauzič, *Kard és fátol. Lovag Arlow Viktor ezredes Przemysl-Vlgyivosztok-Győr*, Budapest 2015, s. 29.

⁵⁴ Z.O. Szóts, *Az első világháború...*, s. 116.

do 22 marca 1915 r.)⁵⁵. Révy (1877–1949) w twierdzy Przemysł służył jako oficer sztabowy 23 HITD i należał do nielicznego grona tych oficerów, którzy kontynuowali karierę wojskową po 1918 r. (w stan spoczynku przeszedł w 1932 r.)⁵⁶. Tekst jest próbą rzeczowego i obiektywnego opisanie zagadnienia zawartego w tytule i brak w nim akcentów osobistych.

Także w 1920 r. opublikowany został tekst *Támadás a przemysli I/1. erőd ellen 1914. október 6–7 (Szturm na przemyski fort I/1 nocą 6/7 października 1914 r.)*⁵⁷, napisany przez Bertalana Geőczego i zamieszczony w zeszycie nr 1 „Magyar Mars”, wydanym jako dodatek do „Magyar Katonai Közlöny”. Geőcze (1887–1945?)⁵⁸ także był oficerem sztabowym, w Przemysłu służył w sztabie wchodzącej w skład 23 HITD 46 Brygady Piechoty Honwedu. Prócz tego współpracował przy wydawaniu „Tábori Újság” – formalnie jako cenzor, ale w większym stopniu jako jej współredaktor⁵⁹. *Támadás a przemysli I/1. erőd ellen...* także nie zawiera akcentów osobistych, niemniej został napisany na podstawie wspomnień Istvána Bieleka, adwokata z Budapesztu, w czasie wojny dowódcy 2 kompanii k. węg. 11 Pułku Pospolitego Ruszenia, która stanowiła obsadę fortu. Jest to o tyle ważny tekst, że przedstawia węgierską wersję wydarzeń krytycznej nocy 6/7 X 1914 r., w której to ppor. István Bielek, a nie por. artylerii Janko Švrlljuga był oficerem, który uratował fort „Łysiczka” przed dostaniem się w ręce rosyjskie⁶⁰.

Dwa lata później Geőcze opublikował pracę, którą można uznać za pierwszą (nie tylko węgierską) monografię walk o twierdzę Przemysł – *A przemysli tragédia (Przemyska tragedia)*.

Książkę tę Geőcze zaczął pisać jeszcze w czasie walk o Przemysł, jednak upadek twierdzy uniemożliwił dokończenie i wydanie pracy w jej pierwotnej formie. Autor tak pisał we wstępie:

Już w styczniu 1915 r. zacząłem nad książką pracować w Twierdzy Przemysł i mniej więcej byłem gotów z pracą, gdy twierdza upadła. Rękopis przekazałem pewnemu przemyskiemu znajomemu w celu jego przechowania. Ów znajomy spalił manuskrypt w obawie przed Rosjanami. W niewoli na nowo podjąłem prace nad książką i zakończyłem je w ciągu roku. Ale w jakich okolicznościach!... Zwalczając wszystkie niedogodności życia w tłoku, ukrywając ją w ziemi, stosie węgla, w piecu i podobnych miejscach przed robionymi dwa, trzy razy w tygodniu rewizjami, w ciągłym

⁵⁵ K. Révy, *Przemysł feladata és szerepe 1915. márc. 22-ig*, „Magyar Katonai Közlöny” R. 8, 1920, nr 6, s. 381–389.

⁵⁶ S. Szakály, *A magyar királyi Honvéd Ludowika Akadémia parancsokai (1919–1945)*, „Honvédségi Szemle” R. 148, 2020, nr 4, s. 138–139.

⁵⁷ B. Geőcze, *Támadás a przemysli I/1 erőd ellen 1914 október 6–7*, „Magyar Katonai Közlöny” R. 8, 1920, s. 53–56 [tłumaczenie: B. Geőcze, *Szturm na przemyski fort I/1 nocą 6-7 października 1914 r.*, przeł. i oprac. T. Pomykacz, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 56, 2020, z. 1 (25), s. 187–196].

⁵⁸ B. Geőcze, *Szturm na przemyski fort I/1...*, s. 189.

⁵⁹ J. Lévai, *Éhség, árulás...*, s. 101–102; K. Molnár, *Magyar élet és magyar irodalom...*, IV, s. 2.

⁶⁰ T. Pomykacz, *Kontrowersje wokół osoby dowódcy obroną fortu I/1 „Łysiczka”*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 51, 2015, z. 3, s. 135–148; A. Watson, *The Fortress. The Great Siege of Przemysł*, London 2019, s. 99–106.

moralnym cierpieniu i poniżeniu, w coraz bardziej napiętej atmosferze, w rozdrażnieniu i w przygnębieniu. Do tego dochodziło jeszcze to, że przeciętnie co dwa miesiące przynoszono nas i za każdym razem szczególnie trzeba było ukrywać rękopis, gdyż przecież nie wiedzieliśmy, co czeka nas w nowym obozie. W każdej mojej skrzyni było podwójne dno; tam kładłem rękopis w czasie przeprowadzki, by później na nowym miejscu, po należytym zorientowaniu się i znalezieniu odpowiedniego stałego miejsca ukrycia, znów go wydobyć. Kiedy w czerwcu 1916 r. nie powiodła się moja pierwsza próba ucieczki i od granicy rumuńskiej zostałem z powrotem pod eskortą odprowadzony do obozu, a następnie zamknięty na trzy miesiące w więzieniu, także tam powędrował ze mną rękopis ukryty w podwójnym dnie skrzyni. Trzy tygodnie spałem na nim w bydłowym wagonie, gdy byliśmy w drodze na wschodnią Syberię i miesiącami spoczywał pod podłogą naszego pokoju w baraku w Berezowce. Latem 1917 r. poprosiłem pewnego przedstawiciela szwedzkiego Czerwonego Krzyża, który przybył do Berezowki (Zabajkale), by zabrał go z sobą do Sankt Petersburga i stamtąd wysłał na Węgry. Człowiek ów był łaskaw podjąć się tego, zabrał rękopis i w lipcu 1918 r. wysłał go do Wiednia, skąd dalej przesłano go do Charkowa (Ukraina), gdzie pełniłem służbę po pomyślnej ucieczce z Syberii. Charków leży zaledwie kilka godzin jazdy od Biriucza (gubernia woroneska), gdzie po dostaniu się do niewoli, zacząłem swego czasu pisać tę książkę. Taką okrężną drogę przebył rękopis, zanim przybrał formę książki. Z powodu rewolucyjnych czasów jej wydanie na długo się opóźniło, zanim po wielu trudnościach dopiero teraz książka ujrziała światło dzienne.

Książka składa się z 21 rozdziałów zawartych w 6 częściach: I. *Wprowadzenie. Przeszłość Przemysła. Historia wcześniejszych oblężeń. Opis współczesnej twierdzy. Zasady wojny fortecznej*, II. *Historia pierwszego oblężenia*, III. *Szturm rosyjski 5–8 października*, IV. *Bitwa nad Sanem*, V. *Historia drugiego oblężenia*, VI. *Ostatni wysiłek. Próba przebicia się. Wysadzenie twierdzy. Wkroczenie Rosjan*. Mimo skoncentrowania się na udziale jednostek węgierskich i zauważalnemu marginalizowaniu roli oddziałów z austriackiej części monarchii, Geöcze przedstawił w dużej mierze obiektywny, rzetelny opis wydarzeń – nie tylko walk, ale też życia codziennego w twierdzy, w niewielkim tylko stopniu przeplatany osobistymi wspomnieniami – te właściwie ograniczają się do przywołania wrażeń z chwil bezpośrednio poprzedzających poddanie twierdzy.

W 1924 r. w „Egri Népujság” opublikowano w pięciu częściach artykuł Kálmána Molnára *Magyar élet és magyar irodalom Przemyslben 1914–15-ben (Węgierskie życie i węgierska literatura w Przemyslu w latach 1914–1915)*, który stanowił zapis referatu wygłoszonego 17 II w Gárdonyi-Társaság (towarzystwie ogniskującym życie literackie i kulturalne komitatu Heves w okresie międzywojennym). W tekście tym Molnár przedstawił okoliczności powstania i działalności „Tábori Újság” oraz twórczość poetycką żołnierzy zaprezentowaną na jej łamach. Wspomnił też o innych przejawach działalności kulturalnej żołnierzy węgierskich w oblężonym Przemyslu – przede wszystkim organizowanych przez nich koncertach muzycznych⁶¹.

⁶¹ K. Molnár, *Magyar élet és magyar irodalom Przemyslben 1914–15-ben*, I–V, „Egri Népujság” R. 46, nr 49 z 28.02.1924 r., s. 1–2; nr 50 z 29.02.1924 r., s. 1–2; nr 51 z 1.03.1924 r., s. 1–2; nr 54 z 5.03.1924 r., s. 1–2; nr 55 z 6.03.1924 r., s. 1–2.

W 1925 r. w „Hadtörténelmi Közlemények”, najstarszym i najbardziej prestiżowym czasopiśmie węgierskim dotyczącym historii wojskowości⁶², ukazał się tekst *A 2. honvéd gyalogezred szerepe a Przemysli [!] áttörési kísérletben 1915. évi március 18–19-én* Jenő Marschalki.

Jenő Marschalkó (1879 – po 1939)⁶³ w twierdzy Przemyśl służył jako kapitan w k. węg. 2 Pułku Piechoty Honwedu (według jednej z informacji prasowych w sztabie I baonu tego pułku⁶⁴). W artykule *A 2. honvéd gyalogezred szerepe a Przemysli [!] áttörési kísérletben 1915. évi március 18–19-én*⁶⁵ (*Rola 2 Pułku Piechoty Honwedu w próbie przebicia się załogi Przemyśla 18/19 marca 1915 r.*), w którym oparł się nie tylko na własnych wspomnieniach, ale też posiłkował się opublikowaną wcześniej literaturą przedmiotu⁶⁶, Marschalkó zamieścił przede wszystkim opis walki pułku 19 III 1915 r., ponadto przedstawił też zwięzły zarys działań i dyslokacji jednostki w czasie walk o twierdzę Przemyśl. Szczegółowa relacja, opatrzona jednym szkicem, zasadniczo odbiega od wypowiedzi dowódcy pułku, płk. Szathmáryego – wg Marschalki jednostka ruszyła do ataku dopiero o 3:30 nad ranem i od samego początku walczyła samodzielnie, bez współdziałania z pozostałymi pułkami 23 HITD⁶⁷. Marschalkó podał też inne dane niż cytowany wyżej B. Geőcze, jeśli chodzi o straty pułku – o ile Geőcze zanotował, że z próby przebicia się wróciło 380 żołnierzy i oficerów⁶⁸, to według Marschalki do twierdzy wróciło tylko siedmiu oficerów i 24 żołnierzy, a pułk odnotował stratę 26 oficerów i 2600 żołnierzy⁶⁹. Aczkolwiek Marschalkó znał pracę Geőczego, w której zamieszczone są inne dane, to jednak nie wyjaśnił, skąd wzięły się te różnice. W jego artykule zwraca uwagę jeszcze jedna rzecz – podał, że przed poddaniem twierdzy szereg 2 pułku uzupełniono o ludzi przebywających w szpitalach i z k. węg. 3 Pułku Marszowego, tak że liczba jego żołnierzy i oficerów wzrosła do 1350 ludzi⁷⁰. Tymczasem wiadomo, że k. węg. 3 Pułk Marszowy rozwiązano znacznie wcześniej, bo już pod koniec stycznia 1915 r.⁷¹ W tym samym mniej więcej czasie w „Tábori Újság” ukazał się tekst, napisany przez – jak wynika z jego treści – jego dowódcę, ppłk. Ottó Schöpflina pt. *A harmadik honvéd menetezred búcsúzása*

⁶² Z.O. Szóts, *Az első világháború...*, s. 105–108.

⁶³ *Vitézek albuma*, Budapest 1939, s. 284.

⁶⁴ *Przemysl és a Budapesti Hírlap*, „Budapesti Hírlap” R. 35, nr 59 z 28.02.1915 r., s. 13.

⁶⁵ J. Marschalkó, *A 2. honvéd gyalogezred szerepe a Przemysli [!] áttörési kísérletben 1915. évi március 18–19-én*, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 26, 1925, s. 113–131. Fragment artykułu został opublikowany w pracy: F. Stuckheil, *Drugie oblężenie...*, cz. 3, s. 34–39.

⁶⁶ B. Geőcze, *A przemysli...*, *op. cit.*; H. Kusmanek, *Przemysl mindkét ostroma 1914–1915-ben*, „Hadtörténelem” 1921, z. 4; D. Rubint, *A m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred harcai a világháború 1914. és 1915. évében*, „Hadtörténelem” 1922, z. 4.

⁶⁷ J. Marschalkó, *op. cit.*, s. 119–120.

⁶⁸ B. Geőcze, *A przemysli...*, s. 195.

⁶⁹ J. Marschalkó, *op. cit.*, s. 125.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 126.

⁷¹ B. Geőcze, *A przemysli...*, załącznik nr 1.

(*Pożegnanie 3 Pułku Marszowego Honwedu*), w którym został m.in. przywołany rozkaz rozwiązywania pułku⁷².

Pod koniec 1925 r., w bożonarodzeniowym dodatku do „Magyar Katonai Közlöny”, ukazał się tekst Istvána Schweitzera *Przemysl védelmének rövid ismertetése (Krótki opis obrony Przemyśla)*⁷³. Schweitzer (1887–1981) w twierdzy Przemyśl w randze porucznika służył w sztabie 23 HITD. Po wojnie kontynuował karierę wojskową, przeplatając ją z pracą naukową i aktywnością wykładowcy (później także dowódcy) Akademii Wojskowej w Budapeszcie. W służbie czynnej był jeszcze na początku II wojny światowej, gdy dowodził węgierskim II Korpusem (1939–1941) i 1 Armią (1941–1942). W stan spoczynku przeszedł 1 XI 1942 r. Pomimo to w 1945 r. został wzięty przez Rosjan do niewoli, z której wrócił w 1948 r.⁷⁴ Efektem jego aktywności w dwudziestoleciu międzywojennym było wiele publikacji dotyczących I wojny światowej, związanych głównie z historią walk o twierdzę Przemyśl. *Krótki opis obrony Przemyśla* był pierwszym artykułem w tym zakresie; był to referat, który Schweitzer wygłosił podczas uroczystości obchodu 10 rocznicy upadku twierdzy Przemyśl⁷⁵. Przygotowując go Schweitzer oparł się na własnych materiałach oraz na opracowaniach Auckheita, Geöczego i Kusmanka⁷⁶. Jak sam tytuł wskazuje, jest to zwięzłe, ale treściwie omówienie historii walk o twierdzę Przemyśl, w którym główny nacisk położono na strategiczną rolę twierdzy i wypady jej załogi. Całość opatrzone pięcioma szkicami (mapkami) przedstawiającymi ogólną sytuację na froncie galicyjskim w poszczególnych etapach walk o twierdzę i szkicem prezentującym w sumaryczny sposób najważniejsze akcje zaczepne załogi oraz uzupełniono kilkoma fotografiami, wykonanymi głównie po odbiciu Przemyśla w czerwcu 1915 r.

Opublikowany w następnym roku także w „Hadtörténelmi Közlemények” artykuł László Thaisza (1861–1928⁷⁷) *Honvédtüzérek Przemyslben*⁷⁸ (*Artyleria Honwedu w Przemyślu*) był relacją działań k. węg. 2 Pułku Armat Połowych

⁷² [O. Schopflin], *A harmadik honvéd menetzred búcsúzása*, „Tábori Újság”, nr 97 z 30.01.1915 r., s. 1.

⁷³ I. Schweitzer, *Przemysl védelmének rövid ismertetése*, w: *Hadtörténelmi szemelvények a világháborúból. A „Magyar Katonai Közlöny” 1925. évi karácsonyi melléklete*, Budapest 1925, s. 188–210.

⁷⁴ S. Szakály, *Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) haderejének felső vezetése. Adattár*, II. rész, L–Z, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 31, 1984, z. 3, s. 585 (Szakály błędnie podał rok śmierci Schweitzera – 1982); https://hu.wikipedia.org/wiki/Schweitzer_Istv%C3%A1n [dostęp: 13.06.2022].

⁷⁵ Materiały z obchodów ukazały się w 1928 r. w osobnym wydawnictwie, które zostało omówione niżej.

⁷⁶ B. Geöcze, *A przemysli...*, *op. cit.*; H. Kusmanek, *op. cit.* Nie udało się zidentyfikować opracowania „majora w stanie spoczynku” nazwiskiem Auckheit pt. *Przemysl hadászati szerepe (Strategiczna rola Przemyśla)*.

⁷⁷ „Verlustliste”, nr 634 z 10.12.1917 r., s. 5; nr 699 z 19.10.1918 r., s. 6; [Thaisz László tábornok...], „Nyírvidek” R. 49, nr 185 z 15.08.1928 r., s. 6.

⁷⁸ L. Thaisz, *Honvédtüzérek Przemyslben*, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 27, 1926, s. 480–514.

Honweddu, którego Thaisz, jako podpułkownik, był dowódcą. Jednostka ta stanowiła artylerię 23 HITD. Thaisz także posiłkował się wydaną wcześniej literaturą⁷⁹, ponadto sięgnął do notatek adiutanta pułku, porucznika Róberta Kasztnera oraz weterynarza pułku, Jánosa Borsosa, wreszcie wykorzystał materiał uzyskany w rozmowach z gen. Alfrédem Weeberem, w czasie walk o twierdzę Przemyśl dowódcą 97 Brygady Pospolitego Ruszenia, a zarazem komendantem VI Obwodu Obronnego twierdzy oraz kpt. sztabowym 23 HITD Bélą Oroszem⁸⁰. Na wstępie Thaisz pokrótce opisał okoliczności powstania jednostki (pułki armat połowych Honweddu zostały utworzone w przededniu wojny, w latach 1913–1914⁸¹), następnie przytoczył zapiski z dziennika adiutanta pułku odnoszące się do okresu między 28 VII a 30 VIII 1914 r. W dwóch zdaniach zamknął trudny dla 23 HITD okres pomiędzy 31 VIII a 20 IX⁸² i w dalszej części skupił się na działaniach jednostki w czasie walk o twierdzę Przemyśl podczas I oblężenia (wypad w kierunku

⁷⁹ B. Geöcze, *A przemysli...*, *op. cit.*; H. Kusmanek, *op. cit.*, jak również (niewymienione z tytułu) opracowania Franza Stuckheila. Franz Stuckheil był uczestnikiem walk o twierdzę Przemyśl (przydzielony do sztabu c.k. 111 Brygady Pospolitego Ruszenia), przed 1926 r. opublikował w wydawanym w Wiedniu periodyku „Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen” szereg szczegółowych opracowań dotyczących twierdzy Przemyśl: *Die strategische Rolle Przemysls auf dem östlichen Kriegsschauplatz* (1923); *Die Festung Przemyśl in der Ausrüstungszeit. Provisorische Darstellung* (1924); *Die zweite Einschließung der Festung Przemyśl, 1. Die Offensivperiode der Festung* (1925); *Die zweite Einschließung der Festung Przemyśl, 2. Zeiten der Niedergangs* (1926).

⁸⁰ L. Thaisz, *op. cit.*, s. 480–481, 495.

⁸¹ T. Balla, *A magyar királyi Honvéd tüzérség 1912–1914, I*, „Hadörténelmi Közlemények” R. 106, 1993, nr 3, s. 23–33; T. Balla, *The Hungarian Artillery within the Austrian Artillery (1850–1918)*, w: *The History of Hungarian Artillery 1913–2013*, Budapest 2015, s. 91–98.

⁸² Pierwsza połowa września 1914 r. to bardzo trudny czas dla 23 Dywizji Piechoty Honweddu. 30 VIII nastąpiło pierwsze starcie z Rosjanami w okolicy Kłodzienka (ukr. Колоденці, ok. 10 km na północ od Lwowa), 1 IX (wraz z 97 Brygadą Pospolitego Ruszenia) pod Kulikowem (ukr. Куликів, ok. 10 km na północ od Lwowa). W starciu pod Kulikowem nie udało się zatrzymać Rosjan, ale wycofano się we względny porządku; jednak nocą z 1 na 2 IX wśród oddziałów pospolitego ruszenia wybuchła panika, która przerzuciła się na oddziały 23 HITD, która w nieładzie wycofała się do samego Lwowa, a dowódcy tworzących ją brygad – wedle słów szefa Sztabu Generalnego Austro-Węgier, gen. Franza Conrada von Hötendorfa – schronili się w jednym z lwowskich hoteli i odmówili dalszego udziału w walce. Po tym nastąpiło szereg zmian w dowództwie dywizji – 2 IX znalazło się ono w ręku płk. Kornéla Bernátskyego, 4 IX powierzono je gen. dyw. Lehelowi Festlowi, 5 IX dowództwo dywizji objął gen. dyw. Árpád Tamásy. Nie do końca klarowna jest sytuacja w dowództwach brygad. W późniejszym okresie gen. Rezső Seide do końca walk o twierdzę Przemyśl dowodził 45 HIBrig., ponadto przez cały ten czas był komendantem VIII Obwodu Obronnego twierdzy – nic nie wskazuje więc, żeby za przypisywane mu przez Conrada v. Hötendorfa zachowanie spotkały go jakieś konsekwencje. Bardziej skomplikowana jest sprawa z gen. Festlem. W okresie II bitwy lwowskiej funkcję tymczasowego dowódcy 46 HIBrig. pełnił płk Kornél Bernátsky, który jednak w czasie I oblężenia twierdzy Przemyśl dowodził 7 HIR; być może w tym czasie 46 HIBrig. ponownie dowodził gen. Lehel Festl, do czasu, gdy w połowie października, po odblokowaniu twierdzy Przemyśl, opuścił jednostkę i udał się na leczenie. Zob. T. Balla, *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagyok*, Budapest 2010, s. 120, 304; F. Conrad von Hötendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. 4: 24. Juli 1914 bis 30. September 1914. *Die politischen und militärischen Vorgänge vom Fürstenmord in Sarajevo bis zum Abschluß der zweiten Offensive gegen Serbien und Rußland*, Wien [etc.] 1923. s. 648; I. Miklauzič, *op. cit.*, s. 40–43; D. Nónay, *A volt m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred a világháborúban*, Budapest 1931, s. 13–30.

Rokietnicy 4 X, walki w VI Obwodzie Obronnym między 5 a 9 X) i walk w okresie między I a II oblężeniem. Tu przedstawił działania w czasie wypadu w kierunku Sośnicy (10–12 X) i walk wokół wzgórza Magiera (14 X–4 XI). Relacje są szczegółowe i opatrzone mapkami terenów, na których toczyły się walki. Z tego względu jest to bardzo wartościowy materiał i można tylko żałować, że w podobny sposób nie zostały przedstawione działania 2 Pułku Armat Polowych Honwedu w czasie kolejnych etapów walk o twierdzę Przemyśl.

W 1928 r. ukazało się wydawnictwo, w którym zawarto materiały z uroczystości zorganizowanych dla upamiętnienia 10 rocznicy upadku twierdzy Przemyśl. Jednym z elementów obchodów było posiedzenie w Országos Tiszti Kaszinó w Budapeszcie, podczas którego wygłoszono trzy odczyty dotyczące Przemyśla. Pierwszy (wspomniany już wyżej) pt. *Przemysl védelmének rövid ismertetése (Krótki opis obrony Przemyśla)* wygłosił István Schweitzer. Drugi, *Egykorú külföldi lapok szemelvényeinek ismertetése (Zestawienie opinii prasy zagranicznej z czasów walk o twierdzę)* przedstawił Jenő Marschalkó. Bertalan Geőcze przedstawił referat pt. *Magyar világ Przemyslben (Węgierski świat w Przemyślu)*. Słowo wstępne oraz zakończenie spotkania należało do gen. Árpáda Tamásyego. Całość wydawnictwa uzupełniły: *Przemysl-erkélyek a Hadtörténelmi Múzeumban* – zestawienie pamiątek z Przemyśla ofiarowanych Muzeum Historii Wojen przez uczestników walk opracowanie przez Gézę Thurnera⁸³, *Przemysl irodalma (Literatura dotycząca Przemyśla)* – bibliografia wydawnictw (nie tylko węgierskich, ale też austriackich i rosyjskich) oraz niepublikowanych relacji uczestników walk o twierdzę przechowywanych w Hadtörténelmi Levéltár w Budapeszcie opracowana przez płk. Emila Csaszkóczego⁸⁴ oraz *A Przemysl-emplékműbizottság felhívása* – odezwa Komitetu Budowy Pomnika Obrońców Przemyśla⁸⁵.

⁸³ Géza Thurner (1892–1952) jako porucznik k. węg. 2 Pułku Piechoty Honwedu dotarł 15 X do pułku na czele kompanii marszowej, 23 X został ciężko ranny i nie brał udziału w dalszych walkach o Przemyśl. Wraz z upadkiem twierdzy dostał się do rosyjskiej niewoli, skąd wrócił w czerwcu 1918 r. Od 1921 r. pracował w Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum w Budapeszcie. W 1945 r. ponownie wzięty przez Rosjan do niewoli, w której zmarł w 1952 r. Pochowany w Uriupińsku w obwodzie wołgogradzkim w zachodniej Rosji. Zob. E. Szoleczky, „Utolsó... állomás teste a m. kir. Hadimúzeum” Thurner (Turányi) Géza emlékére. „A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője – Acta Musei Militaris in Hungaria” 2008, t. 10, s. 143–172.

⁸⁴ Emil Csaszkóczy (1881 – po 1944) – w chwili wybuchu wojny kapitan k. węg. 12 Pułku Piechoty Honwedu, w Przemyślu jako oficer 16 Pułku Marszowego Honwedu, po jego rozwiązaniu w 7 Pułku Piechoty Honwedu. Po wojnie kontynuował karierę wojskową, opublikował też szereg prac dotyczących historii wojskowości (ostatnią w 1944 r.). Zob. „Verlustliste” z 11.02.1915 r., s. 4; *Vitézek albuma...*, s. 179; E. Csaszkóczy, *Dáni Balázs vezérezredes 1864–1944*, „Magyar Katonai Szemle” R. 14, 1944, nr 1, s. 667–668.

⁸⁵ Komitet ukonstytuował się przy okazji uroczystości 10 rocznicy upadku twierdzy Przemyśl. Na jego czele stanął gen. Árpád Tamásy, jego zastępcami byli Kálmán Révy (w tym czasie już generał dywizji), generał w stanie spoczynku Alfréd Weeber oraz Bertalan Geőcze. Komitet uzupełniali m.in. walczący w Przemyślu generał w stanie spoczynku János Leidenberger (w Przemyślu major k. węg. 7 Pułku Piechoty Honwedu), generał w stanie spoczynku László Thaisz, kapitan w stanie spoczynku Géza Thurner.

W 1931 r.⁸⁶ ukazało się opracowanie *A volt m. kir. Szegedi 5. Honvéd gyalogezred a világháborúban* (Były królewski węgierski segedyński 5 Pułk Piechoty Honwedu w wojnie światowej) Dezső Nónaya. Nónay (1857–1939⁸⁷) w czasie wojny w randze pułkownika był dowódcą tego pułku – teoretycznie do upadku twierdzy, faktycznie w styczniu 1915 r. z powodu choroby znalazł się on w szpitalu, a jego obowiązki objął ppłk Ottó Schöpflin⁸⁸. Z niewoli w Rosji wrócił we wrześniu 1917 r.⁸⁹

A volt m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred a világháborúban jest typową dla dwudziestolecia międzywojennego monografią działań określonej jednostki wojskowej w czasie wielkiej wojny, jakich wiele ukazało się na Węgrzech w ich potriańskich granicach⁹⁰. Pisząc tę pracę Nónay oparł się przede wszystkim na własnej pamięci, jak również na dziennikach i wspomnieniach swoich podwładnych – kapitana Árpáda Erdélyiego oraz dziennika II baonu pułku. Wykorzystał też dotyczące walk o twierdzę Przemyśl wspomniane wyżej opracowanie Kusmanka, a w części dotyczącej walk we wschodniej Galicji – monografie: *Aus Österreich-Ungarns Teilnahme am Weltkrieg* Moriza Auffenberga (Berlin–Wien 1920) oraz *Lemberg 1914* Maxa Pitreicha (Wien 1929).

Książka składa się z 31 rozdziałów, w których w szczegółowy sposób omówiono działania pułku od chwili mobilizacji, pobytu na froncie serbskim, walk w Galicji Wschodniej, po walki w twierdzy Przemyśl aż do jej upadku. Ta część pozwala na dokładne prześledzenie dyslokacji pułku w Przemyślu i jego okolicach:

- połowa września 1914 r. – koniec stycznia 1915 r. – V Obwód Obronny (z przerwami na przełomie października i listopada 1914 r. w związku z udziałem w walkach w okolicy wzgórza Magiera i w drugiej połowie grudnia w związku z udziałem w wypadzie 15–18 XII 1914 r. w kierunku Birczy, walkami o pozycję przedpołową „Na Górach” między 20 a 22 XII i udziałem w kolejnym wypadzie w kierunku Birczy w dniach 27–28 XII);

⁸⁶ W 1930 r. w tygodniku „Szegedi Szemle” ukazał się w pięciu kolejnych numerach tekst Oszkára Fírbaśa *Przemyśl szegedi védői* (*Segedyńscy obrońcy Przemyśla*). Fírbaś był wymieniany jako ppor. rezerwy 5 Pułku Piechoty Honwedu (zob. *A magyar királyi honvédség és csendőrség névkönyve 1918. évre*, Budapest 1918, s. 109, 254; D. Nónay, *op. cit.*, s. 186), jednak nie zachowały się żadne informacje o tym, by walczył w twierdzy Przemyśl, zaś opublikowany tekst napisany jest w sposób, który nie pozwala stwierdzić, by zawarte były w nim osobiste przeżycia autora. Tekst w jakimś stopniu jednak można uznać za relację – dane w nim zawarte zostały zaczerpnięte z dziennika ppłk. Árpáda Erdélyiego, w czasie wojny kapitana w 5 pułku. Zob. „Szegedi Szemle” R. 3, nr 9–14 (83–88), 27.03–24.05.1930 r.

⁸⁷ *A volt m. kir. szegedi 5-ös honvédek világháborús emlékalbuma*, oprac. R. Béla, Szeged 1933, s. 106; V. Tóth, J. Zsigmond, *A Farkasréti Temető – III*, „Budapesti Negyed” R. 42, 2003, s. 550.

⁸⁸ „Tábori Újság” w rubryce „Beteg honvéd tiszteink” informowała, że Dezső Nónay był pacjentem w K. u. k. Landwehr Marodenhaus. Zob. *Beteg honvéd tiszteink*, „Tábori Újság”, nr 96 z 29.01.1915 r., s. 2; nr 128 z 6.03.1915 r., s. 2.

⁸⁹ *Nónay ezredes megérkezett Budapestre*, „Délmagyarország” R. 6, nr 222 z 25.09.1917 r., s. 3.

⁹⁰ Z.O. Szóts, *Az első világháború...*, s. 161–165. Zoltán Oszkár Szóts wylicza 36 tego rodzaju wydawnictw. Zob. Z.O. Szóts, *Az első generáció. Az első világháború értelmezései az 1945 előtti magyar történetírásban*, Budapest 2018, przypis 802 na stronie 146. DOI:10.15476/ELTE.2018.109 [dostęp: 13.06.2022].

- 29 XII 1914 – 2 I 1915 r. – w VIII Obwodzie Obronnym;
- od początku stycznia do połowy lutego 1915 r. – w Przemyślu w ramach głównych rezerw garnizonu twierdzy;
- od połowy lutego do połowy marca 1915 r. – na pozycji przedpołowej „Batycze” przed IV Obwodem Obronnym.

Warto zwrócić uwagę na kwestię udziału pułku w próbie przebicia się 19 III. Tu Nónay przede wszystkim zacytował dziennik kapitana Árpáda Erdélyiego, którego krótką, suchą relację warto zestawić z przedstawionym wyżej artykułem Jenő Marschalki *A 2. honvéd gyalogezred szerepe...* – obydwie pułki walczyły w ramach jednej, 45 Brygady Piechoty Honwedu, ale porównanie tych dwóch przekazów uwiadczenia, do jakiego stopnia działania jednostek były ze sobą niesynchronizowane, co przyczyniło się do niepowodzenia podjętej akcji. 2 pułk ruszył do ataku najpóźniej o 3:30 nad ranem⁹¹, 5 pułk do akcji wkroczył dopiero o 6:45⁹². Z próby przebicia się do Przemyśla wróciło 924 żołnierzy i oficerów⁹³, a pułk został przeformowany w batalion, który pozostał w Przemyślu do upadku twierdzy⁹⁴.

Książkę uzupełniają załączniki: wykaz oficerów i podoficerów służby czynnej, rezerwy i pospolitego ruszenia należących do k. węg. 5 Pułku Piechoty Honwedu (nie wszyscy służyli w twierdzy Przemyśl), wykaz oficerów i podoficerów pułku, wraz z ich przydziałem do poszczególnych batalionów i kompanii oraz datami śmierci. Wykaz ten zawiera też informacje o oficerach k. węg. 16 Pułku Marszowego Honwedu, którzy zostali przydzieleni do 5 pułku pod koniec stycznia 1915 r. jako jego III batalion. Kolejny z załączników składa się z 11 planów i szkiców, przedstawiających szlak bojowy pułku w Galicji Wschodniej i jego działania w twierdzy Przemyśl od września do grudnia 1914 r. Niezależnie od silnych akcentów rewizjonistycznych⁹⁵, książka stanowi cenne i wartościowe opracowanie, szczególnie jeśli wziąć pod uwagę fakt, że żaden z pozostałych pułków 23 HITD takiej monografii się nie doczekał. Związane było to z tym, że jedynie w przypadku 5 pułku większość jego dawnego obszaru mobilizacyjnego znalazła się w granicach powojennych Węgier, co sprawiło, że tylko w przypadku tego pułku mógł swobodnie rozwijać się ruch kombatancki, co zawsze było impulsem do wydawania tego rodzaju prac. W przypadku pozostałych pułków 23 dywizji ich tereny mobilizacyjne w całości (lub niemal w całości, jak w przypadku 2 pułku), znalazły się w granicach Rumunii albo Królestwa SHS/Jugosławii. Jeśli chodzi o te pułki, to naturalne było, że wszelkie próby upamiętnienia węgierskich tradycji wojskowych były przez władze traktowane jako potencjalny przejaw węgierskich tendencji rewizjonistycznych (antytrianońskie tony, jakimi przepleciona była narracja Nónaya sprawiała, że takie stanowisko było zrozumiałe); inna sprawa, że – w przeciwieństwie do 5 pułku – większość żołnierzy (ale nie oficerów)

⁹¹ Zob. wyżej rozbieżności w tym względzie w relacjach płk. Szathmáryego i kpt. Marschalki.

⁹² D. Nónay, *op. cit.*, s. 172.

⁹³ B. Geőcze, *A przemysli...*, s. 195.

⁹⁴ D. Nónay, *op. cit.*, s. 173.

⁹⁵ Zob. niżej.

tych pułków stanowili Rumuni bądź Rumuni i Serbowie⁹⁶, dla których tradycje węgierskich jednostek wojskowych były w najlepszym razie obojętne, jeśli nie wrogie⁹⁷.

Obszerne fragmenty pracy Nónaya zostały wykorzystane w opublikowanej w 1933 r. w Segedynie pracy *A volt m. kir. szegedi 5-ös honvédek világháborús emlékalbuma* (*Album pamiątkowy honwedów z dawnego królewskiego węgierskiego segedyńskiego 5 pułku*) uzupełnionej biogramami oficerów i żołnierzy jednostki⁹⁸.

W 1931 r. w tygodniku „A Magyar Hétfő”⁹⁹ publikowana była w odcinkach praca *A przemysli vár titkai. A vartüzér naplója* (*Tajemnice przemyskiej twierdzy. Dziennik artylerzysty fortecznego*) napisana przez Jenő Lévaia.

Jenő Lévai (1892–1983) z wykształcenia był inżynierem, ale jeszcze przed wybuchem wojny zaczął pracować jako dziennikarz (początkowo jako reporter sportowy w dzienniku „Az Est”). W twierdzy Przemyśl służył jako artylerzysta w c. i k. 6 Pułku Artylerii Fortecznej. Po wojnie wrócił do pracy dziennikarskiej, w 1932 r. został redaktorem głównym (a także właścicielem) tygodnika „Magyar Hétfő” oraz dziennika „Kis Újság”¹⁰⁰. Publikowane na łamach „A Magyar Hétfő” *A przemysli vár titkai. A vartüzér naplója* zostały w 1932 r. wydane w formie siedmiu zeszytów. W 1933 r. w pierwotnej wersji materiał oparty głównie na osobistych zapiskach Lévaia został wydany pod tytułem *Éhség, árulás, Przemysl* (*Głód, zdrada, Przemyśl*) w formie odrębnej książki, w przedmowie do której autor napisał, że w porównaniu z wcześniejszymi wydaniem edycja z 1933 r. została rozszerzona na podstawie lektury wydawnictw źródłowych (m.in. prace Geöczego i Stuckheila) i literatury przedmiotu (także niemiecko-, rosyjsko- i polskojęzycznej), materiałów nadesłanych przez uczestników walk oraz materiałów uzyskanych podczas podróży naukowych do Warszawy, Lwowa i Przemyśla¹⁰¹. W sierpniu 1932 r. Lévai rzeczywiście odwiedził Przemyśl, o czym informowała lokalna prasa¹⁰². Efektem tej wizyty była relacja zamieszczona w kilku kolejnych numerach „Magyar Hétfő” z sierpnia i września 1932 r.¹⁰³

⁹⁶ T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa...*, s. 110–113.

⁹⁷ Podobnie w Galicji nie pielęgnowano tradycji związanych z jednostkami dawnej armii austro-węgierskiej czy (i tu analogia w przypadku Serbów czy Rumunów i ich stosunku do Węgier byłaby bliższa) nie pielęgnowano tradycji czy pamięci jednostek armii pruskiej czy rosyjskiej w pozostałych zaborach.

⁹⁸ *A volt m. kir. szegedi 5-ös honvédek...*, s. 7–66.

⁹⁹ J. Lévai, *A przemysli vár titkai. A vartüzér naplója*, „A Magyar Hétfő” R. 7, nr 2 z 12.01.1931 r. – nr 39 z 7.09.1931 r. (cykl ten nie został dokończony).

¹⁰⁰ Lévai Jenő, w: *Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991*, főszerkesztő Kenyeres Ágnes, Budapest 1994, s. 562.

¹⁰¹ J. Lévai, *Éhség, árulás...*, s. 5.

¹⁰² *Gość z Węgier*, „Tygodnik Przemyski” R. 6, nr 32 z 14.08.1932 r., s. 4.

¹⁰³ J. Lévai, *Przemysl vára 1932-ben. Mi maradt tizennyolc év után a legendás várból?*, „Magyar Hétfő” R. 8, nr 35, z 22.08.1932 r., s. 3; idem, *Przemysl erődének vérázrafta romjaiból békés kunyhók épülnek. Látogatás a legendás vár erődénél, amelyekről most utólag kiderült, hogy felépítésüknél csaltak a hadiszállítók*, „Magyar Hétfő” R. 8, nr 36, z 29.08.1932 r., s. 3; idem, *Przemysltől-Lembergig a hadak után, 1932 augusztus havában*, „Magyar Hétfő” R. 8, nr 37, z 5.09.1932 r., s. 3.

W formie z 1933 r. opracowanie Lévaia składa się z 45 rozdziałów, w których opisano historię walk o twierdzę Przemyśl od września 1914 do marca 1915 r. W założeniu, wyłożonym przez autora we wstępie, miała to być praca mająca na celu w obiektywny sposób ukazać historię walk o twierdzę. Nie do końca ten cel został osiągnięty. Praca zawiera wiele interesujących, ale też niekiedy ujętych w kontrowersyjny sposób epizodów (np. opis walk o fort I/1 „Łysiczka”) i wyczuwalne zaangażowanie autora w dążenie do uzasadnienia zawartej w tytule książki tezy, co nakazuje podejść do niektórych przedstawionych w niej faktów z dużą ostrożnością i koniecznością ich weryfikacji. Nie jest to zatem praca, którą w jednym rzędzie można postawić z opracowaniem Geóczego (z którego Lévai obficie korzystał). Niemniej jednak ma ona niewątpliwe zalety – pomimo zauważalnych przejawów jest to obszerna, przynosząca wiele informacji książka opisująca walki o twierdzę Przemyśl oraz codzienne życie jej obrońców i mieszkańców miasta. Wartościowym jej uzupełnieniem jest wykaz żołnierzy i oficerów walczących w Przemyślu, żyjących w granicach Węgier w chwili publikacji książki. Aczkolwiek niepełny, zawiera on ponad 1000 nazwisk.

W 1934 r. ukazały się w „Magyar Katonai Szemle” dwa artykuły Istvána Schweitzera (w tym czasie już pułkownika Sztabu Generalnego): *A przemysli nagy kitörések adatai*¹⁰⁴ (*Dane do dużych przemyskich wypadów*) oraz *Nagy kitörések adatai Przemysl második körülzárása alatt*¹⁰⁵ (*Dane do dużych wypadów w czasie drugiego oblężenia Przemyśla*). W pierwszym zostały przedstawione wypadki załogi twierdzy od końca września do 12 X 1914 r., w drugim – podczas II oblężenia. Przedstawiono tu w rzeczowy, pozbawiony osobistych refleksji i obiektywny sposób informacje dotyczące sił i przebiegu wydarzeń w czasie poszczególnych wypadów. Materiał uzupełniono 10 (czterema w pierwszym i sześcioma w drugim artykule) szkicami.

W tymże roku, na początku września, w wydawanym w Győr dzienniku „Győri Hírlap” ukazał się artykuł mieszkającego tamże adwokata, Vilmosa Mészárosa¹⁰⁶,

¹⁰⁴ I. Schweitzer, *A przemysli nagy kitörések adatai*, „Magyar Katonai Szemle” R. 4, 1934, nr 1, z. 1, s. 208–221.

¹⁰⁵ Idem, *Nagy kitörések adatai Przemysl második körülzárása alatt*, „Magyar Katonai Szemle” R. 4, 1934, nr 1, z. 2, s. 200–225.

¹⁰⁶ Brak bliższych danych biograficznych. Wiadomo jedynie tyle, że pochodził z Győr. W niewoli w Krasnojarsku, m.in. wraz z Gézá Gyónim, w którego pogrzebie uczestniczył i o śmierci którego przysyłał też relacje publikowane w węgierskiej prasie. W węgierskich gazetach ukazywały się też jego wiersze nadsyłane z niewoli. Na Węgry wrócił jesienią 1920 r. W okresie międzywojennym pracował jako adwokat w Győr, ponadto był zaangażowany w działania mające na celu sprowadzenie z Krasnojarska prochów Gézy Gyóniego i jego brata, Mihálya Achima. Zob. V. Mészáros, *Sziberia*, „Komáromi Újság” R. 18, nr 49 z 5.12.1918 r., s. 1; *Mészáros Vilmos a Gyóni Gézaról*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 174 z 1.08.1917 r., s. 3; *Gyóni Gézaról*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 203 z 6.09.1917 r., s. 2; *Gyóni Géza haláláról*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 229 z 7.10.1917 r., s. 2; nr 271 z 25.11.1917 r., s. 3; *Mészáros Vilmos itthon*, „Győri Hírlap” R. 64, nr 246 z 27.10.1920 r., s. 1; *A Gyóni-társaság két tagja Krasnojarszkba utazik a költő sírjának felkutatására*, „Békésmegyei Közlöny” R. 64, nr 90 z 22.04.1937 r., s. 2. Być może jest on tożsamy z urodzonym w 1880 r. Villosem Mészárosem, urzędnikiem finansowym z Győr, który przed I wojną światową należał do czołowych przedstawicieli życia literackiego miasta. Zob. *Mészáros Vilmos*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/gyor-varmegye-A041/irodalom-tudomany-muveszet-irta-osvath-gyula-A561/mesaros-vilmos-A6D0/> [dostęp: 13.06.2022].

artykuł *Ma hús évés. Lemberget megszállják az oroszok*¹⁰⁷ (*Przed dwudziestu laty. Rosjanie okupują Lwów*). Tytuł odnosił się do faktu zajęcia przez Rosjan stolicy Galicji 3 IX 1914 r., a sam artykuł był wspomnieniem Mészárosa, który jako podporucznik k. węg. 16 Pułku Pospolitego Ruszenia brał udział w walkach w Galicji Wschodniej na przełomie sierpnia i września 1914 r., a następnie służył w twierdzy Przemyśl. W artykule tym Mészáros opisywał wydarzenia z 31 VIII oraz 1–2 IX, gdy jego pułk (oraz cała 97 Brygada Pospolitego Ruszenia, w skład której ten pułk wchodził) oraz 23 HITD w nieładzie wycofywały się z okolic położonego na północ od Lwowa Kulikowa. Tydzień później ukazała się kontynuacja tego tekstu pt. *Hús évvel ezelott... Háborús emlékek a „pánik“-ról*¹⁰⁸ (*Przed dwudziestu laty... wspomnienia wojenne o „panice”*), w którym kontynuował wątek odwrotu spod Kulikowa i opisywał panikę, jaka wybuchła nocą z 1 na 2 IX wśród oddziałów zmierzających w kierunku Lwowa. To wspomnienie oznaczone było jako „nr II” i od tego momentu na łamach „Győri Hírlap” do 2 II 1935 r. ukazywały się kolejne części (w sumie 22) jego wspomnień, od części trzeciej pod ogólnym tytułem *Hús évvel ezelott... Kis epizódok a nagy háborúból* (*Przed dwudziestu laty... drobne epizody z wielkiej wojny*), niekiedy opatrzonych dodatkowo odrębnymi tytułami, np. cz. 4: *Árulók, kémek és egyebek* (*Zdrajcy, szpiedzy i reszta*), cz. 7–16: *Przemysl vára az ostrom alatt* (*Twierdza Przemyśl w czasie oblężenia*), cz. 21 i 22: *Przemysl várát megszállják az oroszok* (*Rosjanie zajmują twierdzę Przemyśl*). Mészáros przedstawił tu swoje wspomnienia ze służby w twierdzy, które są o tyle interesujące, że przez pewien czas (od połowy listopada 1914 r. do końca stycznia 1915 r.) był komendantem fortu Va „Leśniczówka” w Grochowcach, a ponadto służąc w jednym pułku z por. Mihályem Áchimem, często spotykał się z jego bratem, Gézą Gyónim. Niekiedy Mészáros zamieszczał też napisane przez siebie w twierdzy wiersze (co ciekawe, mimo że była taka możliwość, żadnego z tych wierszy nie opublikował na łamach „Tábori Újság”). Mimo drobnych błędów (Mészáros konsekwentnie 97 Brygadę Pospolitego Ruszenia oznaczał jako 94, zaś 23 Dywizję Piechoty Honvedu jako 22), wspomnienia te cieszyły się dużym uznaniem i popularnością, co sprawiło, że ukazały się też w 1935 r. w formie książkowej pt. *Hús év távlatában... Kis epizódok a nagy háborúról* (*Z perspektywy dwudziestu lat... Drobne epizody z wielkiej wojny*), zaś Mészáros kontynuował rozpoczętą pracę, publikując także wspomnienia z niewoli w Rosji.

W 1935 r. w „Pesti Orvosi Újság”, miesięczniku poświęconym naukom medycy, ukazał się tekst Zoltána Barabása *Egészségügyi helyzet a háborús Przemyslben* (*Sytuacja zdrowotna w Przemyślu w czasie wojny*)¹⁰⁹.

¹⁰⁷ V. Mészáros, *Ma hús évés. Lemberget megszállják az oroszok*, „Győri Hírlap” R. 78, nr 198 z 2.09.1934 r., s. 5–6.

¹⁰⁸ Idem, *Hús évvel ezelott... Háborús emlékek a „pánik“-ról*, „Győri Hírlap” R. 78, nr 203 z 8.09.1934 r., s. 5–6.

¹⁰⁹ Z. Barabás, *Egészségügyi helyzet a háborús Przemyslben*, „Budapesti Orvosi Újság” R. 33, 1935, s. 604–608.

Barabás (1889–1971)¹¹⁰ był lekarzem pediatrą. Po wybuchu wojny zgłosił się do wojska jako ochotnik i jako rezerwista c. i k. 82 Pułku Piechoty trafił do Przemysła, gdzie został przydzielony do Szpitala Garnizonowego nr 3, gdzie został szefem Oddziału Zakaźnego (sam zresztą zaraził się tyfusem plamistym). Należał do tej nielicznej grupy oficerów i żołnierzy armii austro-węgierskiej, którym udało się uniknąć niewoli i doczekać w twierdzy odbicia jej przez państwa centralne na początku czerwca 1915 r.¹¹¹ W Przemyśle służył do 1918 r. Swą relację podzielił na 4 części: 1. *Ostromok előtt (Przed oblężeniami)*, 2. *Körülzárások alatt és ostromok idején (W okrążeniu i w czasie oblężenia)*, 3. *Orosz megszállás alatt (Pod rosyjską okupacją)*, 4. *Visszafoglalás után (Po odbiciu)*.

Także w 1935 r. w „Magyar Szemle”¹¹² ukazał się kolejny tekst Kálmána Révyego dotyczący twierdzy Przemyśl: *Przemysl utolsó órai (Ostatnie godziny Przemyśla)*¹¹³. Révy skupił się w nim na wydarzeniach poprzedzających upadek twierdzy i w odróżnieniu od przedstawianego wyżej artykułu *Przemysl feladata és szerepe 1915. márc. 22-ig* znajdujemy tu obok dość schematycznego opisu wydarzeń z marca 1915 r. (pogarszająca się sytuacja zaopatrzeniowa, przebieg próby przebicia się, zajęcie twierdzy przez Rosjan) także sporo elementów o charakterze wspomnień osobistych związanych z doświadczeniami oficera sztabowego. O wyjątkowości tej relacji stanowią nieznana skądinąd informacja o pomysle Révyego (nie zaakceptowanym przez komendę twierdzy), by dokumentację 23 HITD ukryć w trumnie i „pochować” na cmentarzu, tak by później móc te materiały odzyskać, czy krótki, ale przynoszący sporo szczegółów opis odprawy oficerów dywizji w jednym z fortów (w grę mógł wchodzić tylko fort I „Salis-Soglio”) bezpośrednio przed podjęciem próby przebicia się załogi twierdzy w kierunku Lwowa. Godna odnotowania jest też ocena tej operacji, którą określił jako niemożliwą do wyjaśnienia z wojskowego punktu widzenia, ponieważ stała ona w sprzeczności z doświadczeniami i wnioskami, jakie można było wyciągnąć z dotychczasowych walk załogi twierdzy. Ta negatywna ocena planu miała być podzielana przez wszystkich dowódców i ujemnie odcisnąć się na efektywności działań podjętych 19 marca.

W 1938 r. ukazała się praca *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban (Węgierskie dowództwa, oddziały i formacje techniczne w wojnie światowej)*. W rozdziale „Szemelvények a magyar árkászászlóaljak

¹¹⁰ Z. Körmendiné Pók, *A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely története és irodalma = History of Royal Hungarian Children's Home in Budapest*, „Kaleidoscope: Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat” (= „Journal of History of Culture, Science and Medicine”) 2016, Vol. 7, No. 13, s. 598–602, DOI:10.17107/KH.2016.13.576-641 [dostęp: 13.06.2022].

¹¹¹ W. Simon, *op. cit.*, s. 4; *Dr. Barabás Zoltán*, „Unitárius Közlöny: a Vallásos és Erkölcös Élet Ébersztésére” R. 28, 1915, nr 8, s. 139; Z. Körmendiné Pók, *op. cit.*

¹¹² Ukazujący się w latach 1927–1944 miesięcznik kulturalny, społeczny i polityczny, jedno z ważniejszych czasopism węgierskich tego okresu, założone przez Istvána Bethlena (premiera Węgier w latach 1921–1931) i do 1938 r. redagowane przez Gyulę Szekfű, a następnie przez Sándora Eckhardta. Zob. I. Romsics, *Bethlen István: politikai életrajz*, Budapest 2019, s. 345–346.

¹¹³ K. Révy, *Przemysl utolsó órai*, „Magyar Szemle” 1935, t. 24, nr 4, s. 387–396.

háborús történetéből” („Urywki z wojennej historii węgierskich batalionów saperów”) ówczesny ppłk wojsk inżynieryjnych Teofil Hárosy zamieścił tekst *Magyar árkászok Przemyslben (Węgierscy saperzy w Przemyślu)*¹¹⁴.

Teofil Hárosy (1893–1966) był absolwentem k.u.k. Technische Militärakademie (c. i. k. Technicznej Akademii Wojskowej) w Mödling. W twierdzy Przemyśl służył jako podporucznik 1 kompanii c. i. k. 5 Pułku Saperów z Komárom (k.u.k. 1./5. SappBaon). Z niewoli w Rosji wrócił w maju 1918 r. i kontynuował służbę wojskową na froncie włoskim. Po wojnie, od 1923 r., był wykładowcą na Wydziale Fortyfikacyjnym kształcącej kadry oficerskie armii węgierskiej Ludovika Akadémia. W latach 1942–1944 odpowiadał za kwestie związane z fortyfikowaniem Węgier, był m.in. jednym z projektantów Linii Árpáda – łańcucha umocnień na ówczesnej północno-wschodniej granicy Węgier w północnym Siedmiogrodzie. Po II wojnie światowej był wykładowcą Budapesti Műszaki Egyetem (Uniwersytetu Technicznego w Budapeszcie)¹¹⁵.

We wstępie opublikowanego w 1938 r. tekstu Hárosy dał krótki opis twierdzy, jej organizacji, ogólnych zasad konstrukcji i budowy fortów i fortyfikacji polowych (uzupełniony ilustracjami oraz planem twierdzy). Zasadnicza część tekstu to relacja z działań kompanii saperów Hárosyego w twierdzy Przemyśl – od 10 sierpnia, gdy została ona skierowana do III Obwodu Obronnego (tu początkowo pracowała w okolicy fortu Xb „Zagrodnia”), po upadek twierdzy. W tym czasie oddział ten zasadniczo przebywał w III Obwodzie – opuścił go jedynie w czasie wypadu 15–18 XII 1914 r., gdy został włączony w skład sił biorących udział w tej akcji. Nie uczestniczył w walkach, jedynie w czasie powrotu do twierdzy służył jako straż tylna, bez angażowania się w poważniejsze starcia. Później wziął udział w walkach o zajętą przez Rosjan 18 XII część pozycji przedpolowej „Na Górach” oraz w okolicy pozycji przedpolowej „Batycze” – tu działania były znacznie krwawsze, kompania straciła około 80 ludzi. Jednostka uczestniczyła też w próbie przebicia się załogi twierdzy (przygotowawszy uprzednio do wysadzenia prowizoryczny most w Ostrowie) i po jej niepowodzeniu wróciła (w wyniku działań 19 III jej liczebność spadła z 300 do 120 ludzi) do III Obwodu Obronnego, gdzie przygotowywała forty do wysadzenia przed poddaniem twierdzy.

Całość wspomnienia, opatrzona sześcioma szkicami i dwoma fotografiami, utrzymana jest w rzeczowym tonie. Zawiera przede wszystkim informacje dotyczące ogólnych zagadnień fortyfikacyjnych i inżynieryjnych, jak i organizacji i przebiegu służby kompanii Hárosyego.

W podobnym tonie utrzymana jest ostatnia opublikowana przed 1945 r. relacja dotycząca walk o twierdzę Przemyśl: *A Brylince melletti kápolnás magaslat*

¹¹⁴ T. Hárosy, *Magyar árkászok Przemyslben*, w: *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*, szerk. Á. Jacobi, Budapest 1938, s. 246–255.

¹¹⁵ Hárosy Teofil m. kir. alezredes, w: *Magyar műszaki parancsnokságok...*, s. 515; J. Szabó, *Erőd a Kárpátokban: az Árpád-vonal, „Rubicon”* R. 30, 2019, nr 1, s. 81.

hősi védelme (*Bohaterska obrona wzgórza kaplicznego w Brylińcach*) autorstwa Jenő Mihalika¹¹⁶, w którym szczegółowo opisane zostały walki k. węg. 2 Pułku Piechoty Honwedu (wzmocnionego II batalionem k. węg. 3 Pułku Marszowego Honwedu i baterią dział) w czasie wypadu 15–18 XII 1914 r. w okolicy Bryliniec, ze szczególnym uwzględnieniem obrony wzgórza w centralnej części wsi, na którym znajduje się cerkiew św. Bazylego Wielkiego. Także tę relację uzupełniają szkice sytuacyjne (7) oraz fragment mapy wojskowej okolicy¹¹⁷.

Relacje i wspomnienia dotyczące walk o twierdzę Przemyśl, a także artykuły publikowane w fachowych wojskowych periodykach węgierskich pisane przez uczestników tych walk wpisywały się w ogólne trendy historiografii węgierskiej dotyczące I wojny światowej. Dostrzegalne są tu (nie we wszystkich wymienionych relacjach i nie z jednakowym natężeniem) pewne charakterystyczne elementy. Po pierwsze znamienne jest podkreślanie (a nawet wyolbrzymianie) udziału jednostek węgierskich w walkach o twierdzę. Kálmán Révy w 1920 r. w tekście *Przemysl feladata és szerepe 1915. márc. 22-ig* stwierdził, że „60% jednostek garnizonu stanowili węgierscy honwedzi i to niemal wyłącznie oni prowadzili najkrwawsze walki”¹¹⁸; później, w 1935 r. skorygował nieco te dane podając, że węgierskie jednostki stanowiły 60% oddziałów bojowych garnizonu twierdzy, aczkolwiek w miejscach najbardziej zagrożonych stanowili oni do 100% zaangażowanych w walki wojsk¹¹⁹. Podawanie tak dużego odsetka Węgrów w garnizonie twierdzy było generalnie charakterystyczne dla historiografii węgierskiej okresu międzywojennego¹²⁰. Faktycznie, jednostki węgierskie (23 HITD, pułki marszowe Honwedu, pułki pospolitego ruszenia, oddziały robocze itp.) stanowiły większość garnizonu twierdzy, jednak ze względu na strukturę narodowościową Królestwa Węgier i skład narodowościowy okręgów mobilizacyjnych jednostek, które w twierdzy służyły, trudno jest utrzymać tezę, że większość garnizonu Przemyśla stanowili żołnierze narodowości węgierskiej¹²¹. Sama 23 HITD, która stanowiła główną siłę ofensywną twierdzy i która po mobilizacji liczyła ponad 20 000 żołnierzy i oficerów¹²², po stratach poniesionych w walkach w okolicach Lwowa, nawet jeśli zostały one uzupełnione później do osiągnięcia pełnych stanów jednostek, stanowiła tylko ok. 15% garnizonu twierdzy.

¹¹⁶ Jenő Mihalik (ur. 1887–?), w czasie walk o twierdzę Przemyśl porucznik 2 Pułku Piechoty Honwedu.

¹¹⁷ J. Mihalik, *A Brylince melletti kápolnás magaslat hősi védelme*, „Magyar Katonai Szemle” R. 10, 1940, nr 12, s. 660–673.

¹¹⁸ K. Révy, *Przemysl feladata és szerepe...*, s. 381.

¹¹⁹ Idem, *Przemysl utolsó órai...*, s. 395.

¹²⁰ *A világháború története*, szerk. J. Pilch, Budapest [1928], s. 112; O. Firtás, *Przemysl szegedi védői* [I], „Szegedi Szemle” R. 3, nr 9 (83) z 27.03.1930 r., s. 4; D. Molnár, *Limanova: magyar győzelem*, Budapest 1932, s. 487.

¹²¹ T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa...*, s. 140.

¹²² W sumie cztery pułki po ok. 3500 żołnierzy i oficerów oraz dwa pułki marszowe po ok. 3200 żołnierzy i oficerów, pułk armat polowych (ponad 500 żołnierzy i oficerów), dwa szwadrony jazdy (po ok. 180 huzarów i oficerów), do tego służby pomocnicze.

Rzeczywiście brała ona udział nie tylko we wszystkich działaniach ofensywnych, ale też zużywała swe siły obsadzając pozycje pierścienia (jak np. 5 Pułk Piechoty Honwedu w V Obwodzie Obronnym) czy przedpolowe twierdzy. To podkreślanie zaangażowania jednostek węgierskich często łączono jednak z zarzutem mniejszego zaangażowania formacji przedlitawskich, skłonności do unikania przez nich walki czy wreszcie skłonności do dezercji żołnierzy słowiańskich.

Postawę Węgrów w stosunku do innych narodowości służących w twierdzy Przemysł – przede wszystkim Ukraińców – najlepiej podsumowuje opinia Jenő Lévaia odnosząca się do ulokowania w sąsiadujących z jego pozycją koszarach żołnierzy z mobilizowanego w okolicach Stryja c. k. 33 Pułku Pospolitego Ruszenia: „Galicyjscy Rusini – i to stwierdzenie mówi wszystko – wyrażając nie tylko ich nielojalność, ale i tchórzostwo. W czasie całej obrony twierdzy nie było z nich pożytku”¹²³.

Ta opinia, wyrażona w pierwszej wersji wspomnień skłonnego do przedstawiania bardzo ostrych poglądów Lévaia, później nie została powtórzona, niemniej jest też charakterystyczna dla B. Geőczego czy D. Nónaya, którzy niejednokrotnie w swych pracach wskazywali na niepewność żołnierzy narodowości ukraińskiej, czemu przeciwstawiano postawę jednostek węgierskich. Jak pisał Geőcze:

Wśród rodzajów broni znajdowały się z piechoty 1 dywizja, 1 brygada Landwehry i 4 brygady pospolitego ruszenia, łącznie 21 pułków (64 bataliony)¹²⁴. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że pierścień miał 50 km długości i że rozciągłość pozycji przedpolowych przekraczała 25 km, wówczas zobaczymy, że wyglądający na duży garnizon właściwie nie był wystarczający. Do tego dochodziło to, że brygada Landwehry, która dotarła do twierdzy przed drugim oblężeniem, składała się z pułków uzupełnianych spośród niegodnych zaufania Rusinów i Polaków¹²⁵, zaś brygad pospolitego ruszenia przy atakach w ogóle nie można było wykorzystać. Z możliwych do wykorzystania w ataku oddziałów pozostało 18 batalionów, które mocno ucierpiały w walkach nad Wereszycą i o Magierę 23 Dywizji Piechoty Honwedu¹²⁶.

Opisując wypad 4 X w kierunku północno-wschodnim, Geőcze stwierdził, że (wspomniani w niniejszym artykule) major Kálmán Révy i kapitan István Schweitzer „z rewolwerami w ręku zmusili część 10 pułku austriackiego pospolitego ruszenia¹²⁷ do zajęcia pozycji na północ od Ujkowic”¹²⁸, zaś przedstawiając epizody z walk w okolicy Siedlisk krytycznego poranka 7 X i odnosząc się do c. k. 18 Pułku Pospolitego Ruszenia¹²⁹, napisał:

¹²³ J. Lévai, *A przemysli vár titkai. A vártüzér naplója* [cz. 2], „A Magyar Hétfő” R. 7, nr 3 z 19.01.1931 r., s. 9.

¹²⁴ K. węg. 23 Dywizja Piechoty Honwedu, c. k. 85 Brygada Landwehry, c. k. 93, 108 i 111 Brygada Pospolitego Ruszenia i k. węg. 97 Brygada Pospolitego Ruszenia,

¹²⁵ Brygada składała się z c. k. 19 Pułku Piechoty Landwehry uzupełnianego w okolicy Lwowa oraz c. k. 35 Pułku Piechoty Landwehry uzupełnianego w okolicy Złoczowa.

¹²⁶ B. Geőcze, *A przemysli...*, s. 19.

¹²⁷ Pułk mobilizowany w okolicy Mladá Boleslav w Czechach.

¹²⁸ B. Geőcze, *A przemysli...*, s. 39.

¹²⁹ Pułk mobilizowany m.in. w okolicy Przemysła.

Rezerwy złożone z galicyjskich Rusinów oraz Czechów były bardzo niepopularne, ale ta niepopularność w „jaskrawy” sposób znajdowała uzasadnienie. Dowódca pułku złożonego z galicyjskich Rusinów, stacjonującego w Siedliskach jako rezerwa, skarżył się, że jego ludzie są przemoczeni i marzną, a potem bez słowa pomaszerował do Przemyśla. Podobnego składu batalion, który stał w pobliżu pierścienia jako rezerwa, gdy jego dowódca został ranny, pozostawiwszy go, odmaszerował do Siedlisk¹³⁰.

Opisując ten sam epizod, Lévai narrację zbeletryzował, wplatając ją w dramatyczny opis walk oddziałów węgierskich w VI Obwodzie Obronnym:

To wszystko nie przeszkodziło temu, by dowódca stacjonującego w Siedliskach jako rezerwa rusińskiego 18 Pułku Pospolitego Ruszenia, nie zameldował:

– Moi ludzie marzną, są przemoczeni, wracamy do miasta...

I gdy połączone oddziały honwedów odzyskały fort¹³¹ rusiński 18 Pułk Pospolitego Ruszenia wkroczył do miasta, by zmienić mundury i napić się kawy...¹³²

Podobnie negatywnie odniesiono się do przypadku odmowy udziału c. k. 85 Brygady Landwehry w wypadzie 27–28 XII, której dowódca gen. Georg Komma stwierdził, że jest ona zbyt wyczerpana wcześniejszymi walkami. O ile I. Schweitzer i B. Geöcze ten fakt pozostawili bez komentarza¹³³, to Lévai zaznaczył: „Według meldunku dowódcy biorącej do tej pory często udział w walkach austriackiej brygady, gen. dyw. Kommy brygada «była niezdolna do walki». Gen. dyw. Tamásy czy dowódcy brygad Honwedu oczywiście takiej wymówki nie znali: «trzeba iść, więc idziemy...»»¹³⁴.

Niechęć do udziału w walkach przypisywano też innym narodowościom. Warto przytoczyć tu fragment wspomnień Vilmosa Mészárosa, dotyczący wydarzeń z rana 19 III 1915 r., gdy leżące na szlaku zmierzającej w kierunku fortów Grupy Siedliskiej 23 HITD Krówniki zaroily się od maruderów, wśród których „szczególnie dużo było Rumunów z 2 Pułku Piechoty Honwedu”¹³⁵.

Unikanie czy niechęć do walki to jedno, inną sprawą było przypisywanie żołnierzom innych narodowości skłonności do dezercji. Tu oczywiście też główne zarzuty padały pod adresem Ukraińców. Przypadki dezercji wśród żołnierzy tej narodowości rzeczywiście nie należały do rzadkości; ich skłonność do porzucania szeregów była na tyle duża, że komenda twierdzy, starając się je powstrzymać, odwołała się do interwencji przemyskiego biskupa greckokatolickiego¹³⁶. Ale, jak

¹³⁰ B. Geöcze, *A przemysli...*, s. 51.

¹³¹ Fort I/1 „Łysiczka”.

¹³² J. Lévai, *Éhség, árulás...*, s. 60.

¹³³ I. Schweitzer, *Nagy kitörések adatai Przemysl második körülzárása alatt...*, s. 222; B. Geöcze, *A przemysli...*, s. 123.

¹³⁴ J. Lévai, *Éhség, árulás...*, s. 153.

¹³⁵ V. Mészáros, *Húsz évvel ezelőtt... Kis epizódok a nagy háborúból, XX: Przemysl vára az ostrom alatt*, „Győri Hírlap”, nr 17 z 20.01.1935 r., s. 5. O przypuszczalnym składzie narodowościowym pułku zob. T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa...*, s. 110–113.

¹³⁶ A. Watson, *The Greek Catholic Church and the Problem of Ruthenian Desertion in Przemysl, January 1915. Documents from the Kriegsarchiv, Vienna*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 54, 2018, z. 1 (21), s. 287–301.

piisał D. Nónay, który przez pewien czas był komendantem V Obwodu Obronnego:

Początkowo wykorzystywałem żołnierzy z 35 pułku pospolitego ruszenia¹³⁷ do służby na posterunkach, ale po tym, gdy z posterunków połowych codziennie uciekali do Rosjan, poprosiłem dowództwo twierdzy, by oddalić z mojego obwodu obronnego 6 kompanię jako całkowicie niepewną, [nawet] bez żadnego dla nich zastępstwa. Dowództwo twierdzy mojej prośby nie spełniło, dlatego wysłałem greckokatolickiego biskupa, który przemówił im do sumienia. Efektem tego było to, że ucieczki były nawet jeszcze częstsze¹³⁸.

Podsumowując swe doświadczenia z żołnierzami narodowości ukraińskiej, Nónay stwierdził: „Po tych smutnych doświadczeniach potrafiłem zrozumieć dowódcę artylerii [V Obwodu Obronnego] majora Ferdinánda Kóbera, który po powrocie 5 Pułku Piechoty Honwedu z Magier¹³⁹ złożył przede mną szczerą deklarację, że «dopóki 5 Pułk Piechoty Honwedu był na Magierze, jednej nocy nie mogłem zmrużyć oka z powodu gnębiącego mnie poczucia niepewności»¹⁴⁰.

Dla Nónaya czynnikiem pogłębiającym niepewność galicyjskich pułków było to, że większość oficerów rezerwy stanowili w nich Czesi¹⁴¹. Ci ostatni (niezbyt liczni w twierdzy¹⁴²) także wskazywani byli jako szczególnie chętnie uciekający do Rosjan¹⁴³. V. Mészáros przytoczył nawet przypadek (nieprzywołany w pozostałej literaturze czy potwierdzony w źródłach), że cała kompania złożona z czeskich żołnierzy w biały dzień przeszła na stronę Rosjan¹⁴⁴.

Generalnie w pamiętnikach i relacjach węgierskich uczestników walk o twierdzę, poprzez podkreślanie zaangażowania własnych oddziałów i deprecjonowanie żołnierzy innych narodowości (znamienne jest zasadniczo sprowadzanie do jednego mianownika austriackich brygad pospolitego ruszenia; o ile 93 i 111 złożone były głównie z żołnierzy narodowości słowiańskich¹⁴⁵, to jednak 108 składała się

¹³⁷ C. k. 35 Pułk Pospolitego Ruszenia, mobilizowany w okolicach Złoczowa we wschodniej Galicji.

¹³⁸ D. Nónay, *op. cit.*, s. 65.

¹³⁹ Początek listopada 1914 r.

¹⁴⁰ D. Nónay, *op. cit.*, s. 95.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 65.

¹⁴² T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa...*, s. 142.

¹⁴³ B. Geöcze, *A przemysli...*, s. 75.

¹⁴⁴ V. Mészáros, *Hús évvel ezelott... Kis epizódok a nagy háborúból*, VI, „Györi Hírlap”, nr 232 z 14.10.1934 r., s. 4.

¹⁴⁵ Brak precyzyjnych danych przedstawiających strukturę narodowościową tych jednostek. Można tylko szacować ich skład narodowościowy na podstawie struktury narodowościowej terenów, na których były mobilizowane. C. k. 93 Brygada Pospolitego Ruszenia składała się z c. k. 10 i c. k. 35 Pułku Pospolitego Ruszenia. W pierwszym, mobilizowanym w północnych Czechach (okolice Jungbunzlau/Mladá Boleslav), znaczący odsetek stanowili Czesi, w drugim, mobilizowanym w rejonie Złoczowa w Galicji, większość stanowili Rusini (Ukraińcy). C. k. 111 Brygada Pospolitego Ruszenia składała się z c. k. 17, 18 i 33 Pułku Pospolitego Ruszenia. Były to pułki mobilizowane w Galicji: 17 – w rejonie Rzeszowa, 18 – w rejonie Przemyśla, 33 – w rejonie Stryja. W 17 pułku zdecydowaną większość stanowili Polacy, w 18 Polacy i Ukraińcy stanowili mniej więcej równorzędne części, w 33 – zdecydowaną większość stanowili Rusini/Ukraińcy. Zob. T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa...*, s. 103–105.

z Niemców z Dolnej Austrii i Tyrolu. Ta, aczkolwiek złożona z żołnierzy starszych roczników, stanowiła jedną z pewniejszych i bardziej bitnych jednostek garnizonu twierdzy), zauważalna jest chęć do wyłącznego przypisania sobie lauru związanego z wytrwałą obroną twierdzy, która, jak podkreślano, nie została zdobyta, ale zmuszona głodem do poddania się.

Gdy było to możliwe, odwoływano się do opinii obcych oficerów, wyrażających uznanie dla żołnierzy węgierskich – jak stwierdził w zakończeniu swego artykułu Jenő Mihalik po upadku twierdzy, generał, który dowodził wojskami rosyjskimi w okolicy Bryliniec,ypytywał gen. Árpáda Tamásyego oraz Kálmána Révyego, „kim był oficer, który tak bohatersko walczył w rejonie Bryliniec, ponieważ chciałby go poznać”¹⁴⁶.

Element chwalebnej postawy, „pokonanego, ale nie zwyciężonego” węgierskiego oręża i ducha w Przemyślu wykorzystywano też w celu podtrzymania rodaków na duchu w trudnych, potrianońskich czasach.

W zakończeniu artykułu *A 2. honvéd gyalogezred szerepe...* J. Marschalkó wskazywał, że choć próba przebicia się zakończyła się klęską¹⁴⁷, jednak przykład żołnierzy węgierskich walczących w Przemyślu miał dla potomnych stać się kolejnym w historii Węgier przykładem niezwyciężoności narodu węgierskiego, który może ponosić nawet ciężkie straty, ale nigdy nie zostanie zniszczony¹⁴⁸. Podobne tony zawarte zostały w zakończeniu tekstu K. Révyego *Przemysl utolsó órai*¹⁴⁹. Natomiast Kálmán Molnár pisał:

18 marca 1915 r., w wieczór poprzedzający ostatni wielki wypad¹⁵⁰, stałem na placu „Na Bramie”, na skrzyżowaniu głównych ulic miasta. W stępienym świetle lamp elektrycznych szarości wieczoru jeden za drugim maszerowały przede mną wyłódkowane, obdarte, wyczerpane oddziały. Żołnierze bagnetami podważali wieka dopiero co otrzymanych konserw i wbrew zabraniającego tego pod groźbą kary śmierci rozkazowi łapczywie pochłaniając ich zawartość, maszerowali ku nieuchronnej porażce na bezcelową śmierć.

Wśród milczących i w znużeniu wlokących się oddziałów rzucająca się w oczy była stosunkowo rzec można karna i zdecydowanie entuzjastyczna postawa najbardziej przecież wyczerpanych w dotychczasowych walkach pułków węgierskich. Honwedzi nie respektowali odnoszących się konieczności zachowania ciszy rozkazów. Węgierski duch wypłynął na ich usta i grzmiąc rozbrzmiewał w polskiej nocy wojenną pieśnią.

Był to profetyczny, pozwalający zrozumieć to, co nieuchwytnie i dogłębnie nieznanne, wyjaśniający niepewną przyszłość historyczny moment! Przed ludnością

¹⁴⁶ J. Mihalik, *op. cit.*, s. 673.

¹⁴⁷ J. Marschalkó, *op. cit.*, s. 125.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 129–131.

¹⁴⁹ K. Révy, *Przemysl utolsó órai...*, s. 396.

¹⁵⁰ Właściwie była to próba przebicia się; wypad zakładał powrót załogi oblężonej twierdzy po osiągnięciu założonych celów taktycznych. 19 III załoga twierdzy wyruszyła z zamiarem przebicia się przez pozycje rosyjskie, by – gdy się to uda – przeć dalej na wschód, pozostawiając za sobą zniszczone instalacje wojskowe Przemyśla.

obcego miasta rozbłysnął duch węgierski, a przed węgierskim duchem niczym zmore zamajaczyła przyszłość Węgier. W pełnej nieopisanych wyrzeczeń pracy w nowej erze na rzecz pokoju do czego będzie zdolny naród, którego synowie potrafią umierać w ten sposób? Do czego będzie zdolny, gdy w przyszłości rozbłyśnie dla Węgier słońce sprawiedliwości? Węgierski duch, węgierska siła i węgierska przedsiębiorczość zmiotą z drogi sztuczne przeszkody!

Przed moimi oczami przez pół roku codziennie ukazywały się wspaniałe węgierskie cechy i podnoszące na duchu sceny, które budziły we mnie niezachwiany optymizm, który promieniował z każdej litery w „Tábori Újság” właśnie w tym czasie, gdy miałem przed oczami wróżby mędrców przepowiadających smutny wynik wojny. I teraz, gdy przepowiednie mędrców się ziściły – i gdy wyniszczyła nas nie tylko wojna, ale i szal powojenny – nie wstydę się mojego optymizmu. Pesymistów zawsze uważałem za grabarzy narodu i cieszę się, że nie podziеляjąc ich przepowiedni nie przyczyniłem się do tych smutnych skutków, które być może by nie nastąpiły, gdyby z posępnych dusz owych dalekowzrocznych mędrców nie wypływały podcinające wiarę i nadzieję ponure przepowiednie.

Widziałem cierpiących, widziałem powoli marniejących w nędzy, widziałem umierających węgierskich żołnierzy. Widziałem zadziwiająco wspaniałe węgierskie życie kulturalne w oblężonej twierdzy, później pośród krańcowo ponurej nędzy wojennej niewoli; widziałem wiele wspaniałych przykładów niezłomnej węgierskiej energii i dlatego także i dziś w porewolucyjnej nocy potrianońskich Węgier: niezachwianie wierzę w Węgier zmartwychwstanie!¹⁵¹

W podobny sposób wyrażał się D. Nónay, który w opis działań k. węg. 5 Pułku Piechoty Honwedu w twierdzy Przemyśl wplótł swoją ocenę traktatu w Trianon, określony przez niego jako „monstrualny wybryk ludzkiego umysłu, trianoński dyktat”, „trianońska krypta”, „trianoński grobowiec”¹⁵². Postawa żołnierzy 5 pułku, którzy 16 XII 1914 r. w drodze na Birczę przełamywali pierścień oblężenia rosyjskiego, miała być też źródłem siły dla Węgrów żyjących wewnątrz trianońskich granic i źródłem otuchy dla ciemionych za trianońskimi kordonami rodaków:

Na kalwaryjskiej drodze narodu węgierskiego nie ma odpoczynku, nie ma kompromisu, ponieważ los węgierski tylko wtedy może dojść do spokoju, kiedy na skałach Siedmiogrodu i pokrytych śniegiem koronach Wysokich Tatr zapłoną radosne ognie oznajmiające zmartwychwstania wdeptanego w błoto węgierskiego narodu¹⁵³. [...] Na szczycie Paportenki, na wzgórzach 483. i 499. polegli bohaterską śmiercią nasi towarzysze broni i spoczywających w obcej ziemi 600.000 węgierskich bohaterów, swe życie w wojnie światowej poświęcili nie dlatego, by na pozostałą resztkę ziemi nakładać samodzielnie na ramiona ludu węgierskiego kajdany [...] co oznacza zgon historycznych Wielkich Węgier¹⁵⁴. Towarzysze broni! Miejmy zaufanie w mądrość wyroków Boga wszechmogącego, ponieważ

¹⁵¹ K. Molnár, *Magyar élet és magyar irodalom Przemyslben 1914–15-ben*, V, „Egri Népszág”, nr 55 z 6.03.1924 r., s. 1–2.

¹⁵² D. Nónay, *op. cit.*, s. 111–112, 122.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 112.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 112–123.

nadejście czasu, kiedy złożony do trianońskiego grobu naród węgierski powstanie i od strzeżonych przez strażników więziennych tymczasowych granic, święte natchnienie zmartwychwstałego narodu otworzy obejmujące ramiona przed braćmi¹⁵⁵.

Węgierskie relacje dotyczące walk o twierdzę Przemyśl stanowią ciekawe, w niewystarczającym dotąd zakresie wykorzystane źródło do walk o przemyską twierdzę w dostępnej polskiemu czytelnikowi literaturze¹⁵⁶. Materiał ten przynosi szereg szczegółów, nieznanych dotąd faktów, które w znaczący sposób uzupełniają i wzbogacają wiedzę na ten temat. Do wydawnictw tych należy podchodzić jednakże ostrożnie i krytycznie – nie tylko dlatego, że pamięć ludzka bywa zawodna. Nie tylko na Węgrzech dla pokolenia, które przelewało krew w latach 1914–1918, wydarzenia wielkiej wojny nie były zamkniętym rozdziałem, ale stanowiły też żywe wspomnienie, niejednokrotnie mające dawać podstawę, uzasadnienie, pretekst czy usprawiedliwienie dla bieżących czy przyszłych działań politycznych i wojskowych. Należy pamiętać, że materiały dotyczące wojny światowej publikowane przed 1945 r. w mniejszym stopniu miały służyć pobudzaniu dyskursu naukowego, a znacznie bardziej były wyrazem wciąż żywych emocji – stąd w mniejszym stopniu podlegały one weryfikacji czy krytyce, a w większym zakresie przyczyniały się do mitologizacji czynu wojennego, co niejednokrotnie idzie w parze z (nie) zamierzonym fałszowaniem historii.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej. Archiwum podpułkownika Eleka Molnára, Teka 11, sygn. MP-Hist. 398, k. 67.

Źródła drukowane:

137. *A m. kir. ministerium 1914. évi 5.482. M. E. számú rendelete, a katonai intézkedések közlésének eltiltásáról*, Magyarországi rendeletek tára, 137/1914, s. 1429–1430.

Rozporządzenie Ministerstw spraw wewnętrznych i sprawiedliwości z dnia 25. lipca 1914 r., którym zabrania się wyraźnie ogłaszania w pismach drukowych wiadomości wojskowych, w: *Dziennik Ustaw Państwa dla Królestw i Krajów w Radzie Państwa reprezentowanych*, 165/1914, s. 389.

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1914, Lwów 1914, s. 835.

„Verlustliste”, nr 634 z 10.12.1917 r., nr 693 z 30.08.1918 r., s. 3, s. 5; nr 699 z 19.10.1918 r., s. 6.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 124.

¹⁵⁶ W najnowszej pracy: A. Watson, *The Fortress...*, *op. cit.* (wydanie polskie: *Twierdza. Oblężenie Przemyśla*, Poznań 2022) z przedstawionych w tym artykule wykorzystano tylko niemieckojęzyczną wersję wspomnień Imre Łakiego oraz książkowe opracowania Bertalana Geőczego (*A przemysli tragédia*) i Jenő Lévaia (*Éhség, árulás, Przemysl*).

Prasa:

- A Gyóni-társaság két tagja Krasznójarszka utazik a költő sírjának felkutatására*, „Békésmegyei Közlöny” R. 64, nr 90 z 22.04.1937 r., s. 2.
- [*A Nobel-díjat Bárány...*], „Délmagyarország” R. 4, nr 263 z 31.10.1915 r., s. 1.
- A Przemyslben elfogott...*, „Zalai Hírlap” R. 5, nr 165 z 20.07.1917 r., s. 1.
- Akit az oroszok szállítottak haza a fogságból*, „Egri Újság” R. 22, nr 261 z 21.09.1915 r., s. 2.
- Aus rusischer Gefangenschaft entflohen*, „Karpathen-Post” R. 37, nr 30 z 27.07.1916 r., s. 3–4.
- Bárány tanár; a Nobel-díj nyertese Budapesten. Előadás az agylövések új kezdéséről*, „Magyarország” R. 24, nr 51 z 20.02.1917 r., s. 9.
- Beteg honvéd tiszteink*, „Tábori Újság”, nr 96 z 29.01.1915 r., s. 2; nr 128 z 6.03.1915 r., s. 2.
- Die Verleihung des medizinischen Nobel-Preises an Dozenten Dr. Robert Barany*, „Neue Freie Presse”, nr 18389 z 31.10.1915 r., s. 13.
- Dr. Barabás Zoltán*, „Unitárius Közlöny: a Vallásos és Erkölcsös Élet Ébersztésére” R. 28, nr 8, 1915, s. 139.
- [*Fájdalomtól megtört szívei tudatom...*], „Népújság” R. 24, nr 30 z 6.02.1973 r., s. [7].
- Gość z Węgier*, „Tygodnik Przemyski” R. 6, nr 32 z 14.08.1932 r., s. 4.
- Gyóni Géza haláláról*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 229 z 7.10.1917 r., s. 2.
- Gyóni Gézáról*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 203 z 6.09.1917 r., s. 2.
- Győri származású a Nobel-díj nyertese*, „Győri Hírlap” R. 59, nr 265 z 31.10.1915 r., s. 3.
- Halálozás. Laky Imre...*, „Pesti Napló” R. 81, nr 65 z 20.03.1930 r., s. 12.
- Halastól-Przemyslig és vissza*, „Kiskunhalas Helyi Értesítője” R. 14, nr 45 z 11.11.1914 r., s. 3.
- Hősök sírján*, „Népszava” R. 42, nr 289 z 17.11.1914 r., s. 7.
- J. Lévai, *Przemysl erődéinek vérázfrakta romjaiból békés kunyhók épülnek: Látogatás a legendás vár erődéinél, amelyekről most utólag kiderült, hogy felépítésüknél csaltak a hadiszállítók*, „Magyar Hétfő” R. 8, nr 36 z 29.08.1932 r., s. 3.
- J. Lévai, *Przemysl vára 1932-ben. Mi maradt tizennyolc év után a legendás várból?*, „Magyar Hétfő” R. 8, nr 35 z 22.08.1932 r., s. 3.
- J. Lévai, *Przemysltől-Lembergig a hadak után, 1932 augusztus havában*, „Magyar Hétfő” R. 8, nr 37, z 5.09.1932 r., s. 3.
- Levél Przemyslből*, „Magyarország” R. 21, nr 265 z 20.10.1914 r., s. 4.
- Levél Przemyslből*, „Magyarország” R. 21, nr 267 z 22.10.1914 r., s. 10.
- V. Mészáros, *Álomélet*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 271 z 25.11.1917 r., s. 3.
- V. Mészáros, *Sziberia*, „Komáromi Újság” R. 18, nr 49 z 5.12.1918 r., s. 1.
- Mészáros Vilmos a Gyóni Gézáról*, „Győri Hírlap” R. 61, nr 174 z 1.08.1917 r., s. 3.
- Mészáros Vilmos itthon*, „Győri Hírlap” R. 64, nr 246 z 27.10.1920 r., s. 1.
- [Molnár K.], *Honvédek!*, „Tábori Újság”, nr 1 z 4.10.1914 r., s. 1.
- Nónay ezredes megérkezett Budapestre*, „Délmagyarország” R. 6, nr 222 z 25.09.1917 r., s. 3.
- Orosz fogságból visszatért ezredes*, „Délmagyarország” R. 6, nr 169 z 21.07.1917 r., s. 5.
- V. Petruska, *Szatmári hősök sírja Przemyslben*, „Szamos” R. 48, nr 5 z 5.01.1916 r., s. 3.
- Przemysl és a Budapesti Hírlap*, „Budapesti Hírlap” R. 35, nr 59 z 28.02.1915 r., s. 13.
- Przemyslben jól vannak*, „Délmagyarország” R. 4, nr 70 z 21.03.1915 r., s. 1.
- [O. Schopflin], *A harmadik honvéd menetzred búcsúzása*, „Tábori Újság”, nr 97 z 30.01.1915 r., s. 1.
- W. Simon, *Nach dem Falle Przemysls: im wiederbefreiten Przemysl*, „Pester Lloyd” R. 62, nr 158 (Morgenblatt) z 8.06.1915 r., s. 4.
- Szikratávirat Przemyslből*, „Budapesti Hírlap” R. 35, nr 80 z 21.03.1915 r., s. 21.
- Tábori Újság Przemyslben. Az újság első oldala*, „Új Idők”, nr 47 z 15.11.1914 r., s. 504.
- [*Thaisz László tábornok...*], „Nyírvidék” R. 49, nr 185 z 15.08.1928 r., s. 6.
- Újabb távirat orosz fogságból przemysli tisztektől*, „Az Est” R. 6, nr 119 z 30.04.1915 r., s. 2.
- Üzenet Przemyslből*, „Az Újság” R. 13, nr 80 z 21.03.1915 r., s. 3.

Wiener Ärzte in Przemysl, „Allgemeine Wiener medizinische Zeitung” R. 60, nr 13 z 30.03.1915 r., s. 64.

Relacje i opracowania autorstwa uczestników walk o twierdzę Przemysł:

- A szatmári honvédek Przemyslben. Nagy Lajos alezredes elmondja a przemysli harcok, a fogság és a szabadulás történetét*, „Szamos” R. 51, nr 165 z 13.07.1918 r., s. 1–2.
- Z. Bárabás, *Egészségügyi helyzet a háborús Przemyslben*, „Budapesti Orvosi Újság” R. 33, 1935, s. 604–608.
- Beszélgetés Szathmáry ezredessel*, „Délmagyarország” R. 6, nr 260 z 9.11.1917 r., s. 4.
- I. Dombi Kiss, *Pokoljárásom*, Budapest 1983.
- J. Fodor, *Przemyslből haza Szibérián át*, I–V, „Fogadó: országos vendéglős szakközlöny” R. 14, nr 20 z 15.10.1917 r., s. 2–3; nr 21 z 1.11.1917 r., s. 2–3; nr 22 z 15.11.1917 r., s. 2–3; nr 23 z 1.12.1917 r., s. 2–3; nr 24 z 15.12.1917 r., s. 2–3.
- B. Geöcze, *A przemysli tragédia*, Budapest 1922.
- B. Geöcze, *Szturm na przemyski fort I/1 nocą 6–7 października 1914 r.*, przeł. i oprac. T. Pomykacz, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 56, 2020, z. 1, s. 187–196.
- B. Geöcze, *Támadás a przemisli I/1 erőd ellen 1914 október 6–7*, „Magyar Katonai Közlöny” R. 8, 1920, s. 53–56.
- T. Hárosy, *Magyar árkászok Przemyslben*, w: *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*, szerk. Á. Jacobi, Budapest 1938, s. 246–255.
- I. Kőrös, *Istentisztelet Przemyslben*, „Dunántúli Protestáns Lap” R. 26, nr 16 z 18.04.1915 r., s. 124–126.
- [S. Lehóczky], *Przemysli kórházban az orosz uralom alatt*, „Pesti Napló” R. 66, nr 183 z 3.07.1915 r., s. 10–11.
- J. Lévai, *A przemysli vár titkai. A vártüzér naplója*, „A Magyar Hétfő” R. 7, nr 2 z 12.01.1931 r. – nr 39 z 7.09.1931 r. (cykl ten nie został dokończony).
- J. Lévai, *Éhség, árulás, Przemysl*, Budapest 1933.
- J. Marschalkó, *A 2. honvéd gyalogezred szerepe a Przemysli [!] áttörési kísérletben 1915. évi március 18–19-én*, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 26, 1925, s. 113–131.
- V. Mészáros, *Ma húsz éves. Lemberget megszállják az oroszok*, „Győri Hírlap” R. 78, nr 198 z 2.09.1934 r., s. 5–6.
- V. Mészáros, *Húsz évvel ezelőtt... Háborús emlékek a „pánik“-ról*, „Győri Hírlap” R. 78, nr 203 z 8.09.1934 r., s. 5–6.
- V. Mészáros, *Húsz évvel ezelőtt... Kis epizódok a nagy háborúból*, III–XXII, „Győri Hírlap” R. 78, nr 209 z 16.09.1934 r. – R. 79, nr 28 z 2.02.1935 r.
- J. Mihalik, *A Brylince melletti kápolnás magasztal hősi védelme*, „Magyar Katonai Szemle” R. 10, nr 12, 1940, s. 660–673.
- K. Molnár, *Magyar élet és magyar irodalom Przemyslben 1914–15-ben*, I–V, „Egri Népszerűség” R. 46, nr 49 z 28.02.1924 r., s. 1–2; nr 50 z 29.02.1924 r., s. 1–2; nr 51 z 1.03.1924 r., s. 1–2; nr 54 z 5.03.1924 r., s. 1–2; nr 55 z 6.03.1924 r., s. 1–2.
- [K. Molnár], *Przemysl*, „Budapesti Hírlap” R. 38, nr 186 z 11.08.1918 r., s. 7.
- D. Nónay, *A volt m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred a világháborúban*, Budapest 1931.
- V. Petruska, *Szatmári hősök sirja Przemyslben*, „Szamos” R. 48, nr 5 z 5.01.1916 r., s. 3.
- [V. Petruska], *Szibériától-Rozsályig. Épkézláb katona szökése a rokkantak vonatán*, I–IV, „Szamos” R. 47, nr 273 z 6.10.1915 r., s. 2; nr 274 z 7.10.1915 r., s. 3; nr 275 z 8.10.1915 r., s. 3; nr 277 z 10.10.1915 r., s. 4.
- K. Révy, *Przemysl feladata és szerepe 1915. márc. 22-ig*, „Magyar Katonai Közlöny” R. 8, nr 6, 1920, s. 381–389.
- K. Révy, *Przemysl utolsó órai*, „Magyar Szemle” 1935, t. 24, nr 4, s. 387–396.

- I. Schweitzer, *A przemysli nagy kitörések adatai*, „Magyar Katonai Szemle” R. 4, 1934, nr 1, z. 1, s. 208–221.
- I. Schweitzer, *Nagy kitörések adatai Przemysl második körülzárása alatt*, „Magyar Katonai Szemle” R. 4, 1934, nr 1, z. 2, s. 200–225.
- I. Schweitzer, *Przemysl védelmének rövid ismertetése*, w: *Hadtörténelmi szemelvények a világháborúból. A „Magyar Katonai Közlöny” 1925. évi karácsonyi melléklete*, Budapest 1925, s. 188–210.
- L. Thaisz, *Honvédtüzérek Przemyslben*, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 27, 1926, s. 480–514.

Pozostale opracowania:

- A világháború története*, szerk. J. Pilch, Budapest [1928].
- A volt m. kir. szegedi 5-ös honvédek világháborus emlékalbuma*, oprac. B. Réti, Szeged 1933.
- T. Balla, *A magyar királyi Honvéd tüzérség 1912–1914*, I. rész, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 106, 1993, nr 3, s. 18–45.
- T. Balla, *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornaszernagyok*, Budapest 2010.
- T. Balla, *The Hungarian Artillery within the Austrian artillery (1850–1918)*, w: *The history of Hungarian artillery 1913–2013*, Budapest 2015.
- F. Borbála, *Baja város nyomdái 1945-ben*, „Délvidéki Szemle” R. 6, 2019, nr 2, s. 49–62.
- F. Conrad v. Hötendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. 4: *24. Juli 1914 bis 30. September 1914. Die politischen und militärischen Vorgänge vom Fürstenmord in Sarajevo bis zum Abschluß der zweiten Offensive gegen Serbien und Rußland*, Wien [etc.] 1923. s. 648.
- E. Csaszókóczy, *Dáni Balázs vezérezredes 1864–1944*, „Magyar Katonai Szemle” R. 14, 1944, nr 1, s. 667–668.
- O. Firtás, *Przemysl szegedi védői* [I], „Szegedi Szemle” R. 3, nr 9 (83) z 27.03.1930 r., s. 4.
- Hárosy Teofil m. kir. alezredes*, w: *Magyar műszaki parancsnokságok, csapatok és alakulatok a világháborúban*, szerk. Á. Jacobi, Budapest 1938, s. 515.
- K. Kapronczay, *Nobel-díjas hadifogoly Türkmenisztánban*, „Természet világa: természettudományi közlöny” R. 147, 2016, nr 9, s. 419.
- Z. Körmendiné Pók, *A Budapesti Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely története és irodalma = History of Royal Hungarian Children's Home in Budapest*, w: „Kaleidoscope: Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat” (= „Journal of History of Culture, Science and Medicine”) 2016, Vol. 7, No. 13, s. 598–602, DOI:10.17107/KH.2016.13.576-641 [dostęp: 27.03.2022].
- Laky Imre (alístái)*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/I/113375.htm> [dostęp: 27.03.2022].
- Lévai Jenő*, w: *Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991*, főszerkesztő Kenyeres Ágnes, Budapest 1994, s. 562.
- Mészáros Vilmos*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/gyor-varmegye-A041/irodalom-tudomany-muveszet-irta-osvath-gyula-A561/meszaros-vilmos-A6D0/> [dostęp: 27.03.2022].
- I. Miklauzič, *Kard és fátyol. Lovag Arlow Viktor ezredes Przemysl-Vlagyivosztk-Győr*, Budapest 2015.
- D. Molnár, *Limanova: magyar győzelem*, Budapest 1932, s. 487.
- T. Pomykacz, „*Tábori Újság*” – węgierski dziennik w oblężonym Przemysłu, „Materiały i Studia Muzealne” 2014, t. 8, s. 85–100.
- T. Pomykacz, *Kontrowersje wokół osoby dowódcy obroną fortu I/1 „Łysiczka”*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 51, 2015, z. 3, s. 135–148.
- T. Pomykacz, *Struktura narodowościowa Twierdzy Przemysl w okresie od września 1914 do marca 1915 r. Próba rekonstrukcji*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 57, 2021, z. 1 (26), s. 95–146.

- I. Romsics, *Bethlen István: politikai életrajz*, Budapest 2019.
- T. Scheer, *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*, Wien 2010.
- G. Schweitzer, „*A tisztességes jogtanár*”. *Molnár Kálmán pályaképe*, Budapest 2018.
- F. Stuckheil, *Drugie obleżenie Twierdzy Przemyśl*, cz. 3: *Koniec*, tłum. M. Wichrowski, Przemyśl 2010, s. 87.
- J. Szabó, *Erőd a Kárpátokban: az Árpád-vonal*, „Rubicon” R. 30, 2019, nr 1, s. 81.
- L. Szabó, *Przemyśl*, „Élet és Tudomány: a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja” R. 30, 1975, nr 26, s. 1208–1212.
- L. Szabó, *A nagy temető. Przemyśl ostroma, 1914–1915*, Budapest 1982.
- S. Szakály, *A magyar királyi Honvéd Ludowika Akadémia parancsokai (1919–1945)*, „Honvédségi Szemle” R. 148, nr 4, 2020, s. 130–150.
- S. Szakály, *Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) haderejének felső vezetése. Adattár*, II. rész, L–Z, „Hadtörténelmi Közlemények” R. 31, 1984, z. 3, s. 567–598.
- E. Szoleczky, „*Utolsó... állomás teste a m. kir. Hadimúzeum*” *Thurner (Turányi) Géza emlékére*, „A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője – Acta Musei Militaris in Hungaria” 2008, t. 10, s. 143–172.
- Z.O. Szóts, *Az első világháború értelmezései az 1945 előtti magyar történetírásban*, Budapest 2018, prypis 802 na stronie 146. DOI:10.15476/ELTE.2018.109 [dostęp: 27.03.2022].
- Z.O. Szóts, *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények*, Budapest 2020.
- Z.O. Szóts, *Haupttrichtlinien in der Historiografie des Ersten Weltkrieges in Ungarn*, w: *Der erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*, Wien 2015, s. 13–27
- V. Tóth, J. Zsigmond, *A Farkasréti Temető – III*, „Budapesti Negyed” R. 42, 2003.
- Várnai Dániel*, w: *Magyar politikai lexikon*, 1. kötet (1914–1929), Budapest 1929, s. 458.
- Várnai Dániel*, w: *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*, javított, átdolgozott kiadás, főszerkesztő Kenyeres Ágnes, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> [dostęp: 27.03.2022].
- Vitézek albuma*, Budapest 1939, s. 284.
- A. Watson, *The Fortress. The Great Siege of Przemyśl*, London 2019, s. 99–106.
- A. Watson, *The Greek Catholic Church and the Problem of Ruthenian Desertion in Przemyśl, January 1915. Documents from the Kriegsarchiv, Vienna*, „Rocznik Przemyski. Historia” t. 54, 2018, z. 1 (21), s. 287–301.